

**T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ARAP DİLİNDE EDATLARIN HAZFİ
(İBN HİŞÂM ÖRNEĞİ)**

Yusuf AYDIN

MAYIS – 2024

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARAP DİLİNDE EDATLARIN HAZFİ
(İBN HİŞÂM ÖRNEĞİ)

Yusuf AYDIN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİRCİ

T.C.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Yusuf Aydın'ın "Arap Dilinde Edatların Hazfı (İbn Hişâm Örneği)" başlıklı tezi 11/06/2024 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve ../.. sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İskender Gümüş

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyorum.

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demirci

Tez Danışmanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Jüri Üyeleri:

Unvan ve İsim	Bağlı Olduğu Kurum	İmza
1. Dr. Öğr. Üyesi Hızır Yağcı	NKÜ İLAHİYAT FAK.	
2. Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demirci	KLÜ İLAHİYAT FAK.	
3. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Gürbüz	KLÜ İLAHİYAT FAK.	

BEYAN SAYFASI

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Yusuf AYDIN

11/06/2024

ÖZ

ARAP DİLİNDE EDATLARIN HAZFİ (İBN HİŞÂM ÖRNEĞİ)

Yusuf AYDIN

Yüksek Lisans, Temel İslâm Bilimleri

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİRCİ

Mayıs 2024

Arap dili alanı içerisinde, cümlede ifade edilmek isteneni az sözle, anlamın en kolay şekilde açıklanmasını sağlayan ve cümledeki fazlalıkları eksiltme görevinde bulunan hazif konusu son derece önemli bir yere sahiptir. Başlıca Arap dili olmak üzere her dilde hazif konusuna sıkça rastlanılmaktadır. Hazif cümle ve kelimelerde görüldüğü gibi harflerde de görülmektedir. Bu olgunun kullanılmasında ki temel amaç az sözle çok anlamı ifade etmek yani anlam zenginliği kazandırmak ve ibareyi uzatmadan kaçınmaktır. Bu konuyla ilgili kaynak mahiyetinde olan Kur’ân ve Arap şiirleri kendilerinde en güzel örnekleri barındırmaktadır.

Dil âlimlerinin çoğunluğu hazif olgusunu konuşmalarında ve eserlerinde kullanarak ona büyük önem atfetmiştir. Bu âlimler arasında özellikle İbn Hişâm en-Nahvî hazif konusuna ayrı bir önem vererek birçok gramer eserinde bu konuyu ele almıştır. Bu eserleri arasında bulunan “Muğni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e’ârîb” adlı eserinde ise bu konuyu ayrı bir bölümde detaylı bir şekilde ele alarak hazif konusunun cümle, kelime ve harfler üzerindeki olumşlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu oluşumları açıklarken gerek Kur’ân’dan gerekse Arap şiirlerinden konuya delil olarak getirdiği örneklerle konuyu daha anlaşılır bir hale getirmiştir.

Bu çalışmanın amacı ise hazif konusunun alt başlığı olan edatların hazfinin hangi durum ve yerlerde gerçekleştiği konusunu inceleyip literatüre katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Edatlar, Hazif, İbn Hişâm, Muğni’l-Lebîb.

ABSTRACT

PREPOSITIONS IN ARABIC LANGUAGE (EXAMPLE OF IBN HISHAM)

Yusuf AYDIN

Master's Degree, BASIC ISLAMIC SCIENCES

Advisor: Dr. Instructor Abdullah DEMİRCİ

May 2024

In the field of Arabic language, the subject of hazif, which provides the easiest way to explain the meaning in the sentence with the fewest words to be expressed in the sentence and the task of reducing the redundancies in the sentence, has an extremely important place. The subject of hazif is frequently encountered in every language, especially in Arabic. Hazif is seen in sentences and words as well as in letters. The main purpose of using this phenomenon is to express many meanings with few words, that is, to gain richness of meaning and to avoid prolonging the phrase. The Qur'an and Arabic poetry, which are the sources of this subject, contain the best examples.

The majority of linguistic scholars used the phenomenon of hazif in their speeches and works and attached great importance to it. Among these scholars, especially Ibn Hishām al-Nahwī gave particular importance to the issue of hazif and dealt with it in many of his grammatical works. In his work "Mughni al-lebīb 'an kutubi al-e'ārīb", which is among these works, he dealt with this issue in detail in a separate section and explained the occurrences of hazif on sentences, words and letters in detail. While explaining these occurrences, he made the issue more comprehensible with examples from both the Qur'an and Arabic poetry.

The aim of this study is to contribute to the literature by examining in which situations and places the hazf of prepositions, which is a subheading of the subject of hazif, takes place.

Keywords: Arabic Language, Prepositions, Hazif, Ibn Hishām, Mughni al-Labīb.

ÖNSÖZ

Yüce Allah'ın eşsiz mucize olarak tüm insanlığa gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili ve belâgatı kurallarının belirgin şekilde ortaya çıktığı ilâhi kitaptır. O ilâhi kitap ki Allah bu kitap vasıtasıyla insanları cehalet mertebesinde ilim mertebesine yükselterek, onları karanlıktan aydınlığa çıkarmıştır.

İnsanlar arasındaki iletişimde en etkili ve en belîğ konuşmanın başlıca yolu, anlatılmak istenenin kısa sözle aktarılmasıdır. İletişimde istenilenin kısa sözle aktarılması îcâz ile mümkündür. Îcâzın bir oluşumu ise hazif sebebiyle gerçekleşmektedir.

Arap dili ve belâgatı alanı kendisinde birçok gramer ve edebî sanat konularını barındırmaktadır. Bu konular hakkında elde edilen bilgiler sonucunda, İslâm ilimler içerisinde en önemli kaynak olan Kur'ân-ı Kerîm doğru şekilde anlaşılacak, kendisinde anlatılmak istenen anlama en faydalı şekilde ulaşılacaktır. Arap dili her ne kadar kendi içerisinde önemli birçok konuyu barındırsa da bu konular arasında dil ulemasında eserlerinde ayrıca dikkat çektiği hazif konusu ayrı bir ehemmiyet arz eden konulardandır.

Hazif, Arap dilinin nahiv ve belâgat alanları olmak üzere birçok dil ve alanda kendisine başvurulmuş dil olgusudur. Araplar dile ağır gelen şeylerden uzak kalarak hafifletmeye yönelik çalışmışlardır. Cümle içerisinde atıldığı takdirde anlamı bozmayan kelimeleri hafifletmek, cümlede hafifliği (tahfif) sağlayan çalışmalardan bir tanesidir.

Bu minvalde Araplar konuşmalarında etkili olabilmek için sözlerinden bazen harf bazen kelimeyi hatta bazen cümleyi tamamıyla hafif etmişlerdir. Araplar bu olguyu kullanırken rastgele, gelişigüzel kullanmamışlardır. Şöyle ki hazif olgusunun gerçekleşmesi hususunda belli kural, şart ve amaçların varlığından bahsetmişlerdir. Bu geniş kapsamlı konu içerisinde bulunan edatların yani harflerin hafif edilmesi konusu ise ayrı bir öneme sahiptir. Nahiv ve belâgat alanıyla meşgul olmuş âlimler de hazif konusunun önemini açıklamış ve bu olguya karşı ilgi duymuşlardır. Aynı zamanda bazı âlimler kendi eserlerinde de bu olguya yer vermiştir.

Hazif konusu üzerinde detaylı şekilde duran ve bu olguya ayrı bir değer veren âlimlerden biri de İbn Hişâm en-Nahvî'dir. İbn Hişâm birçok eserinde hazif konusuna yer vermiş, özellikle de “Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'ârîb” adlı eserinde hazif konusunu detaylı bir şekilde ele almış, Kur'ân-ı Kerîm ve Arap şiirlerinden istihsad getirerek konuyu açık bir şekilde aktarmıştır.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanı önemi, kapsamı, metodu, yöntemi ve çalışmada faydalanılan kaynaklardan bahsedilmiştir.

Birinci bölümde Arap dili alanına büyük katkıda bulunan ve bu alan içerisinde değerli bir yere sahip olan İbn Hişâm en-Nahvî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, yaşadığı dönemdeki ilmî ve siyasî ortam, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında malumatlar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, kastedilen anlamı az sözle anlatma gayesinde olan, cümleyi kelime kalabalığından sakındırma görevini üstlenen hazif konusu işlenmiştir. Bu bölümde hazfın sözlük anlamı, terim anlamı, hazfın amaç ve sebepleri açıklanmıştır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan üçüncü bölümde hazif konusunun edatlarda gerçekleştiği yerler tespit edilip, elde edilen bilgilerin açıklanmasına gayret edilmiştir. Edatların hazfı hakkında birçok dil âlimi her ne kadar eserlerinde yer verip, bu konu üzerinde durmuş olsa da özel olarak İbn Hişâm bu konuyu diğer âlimlerden ayrı olarak *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb* adlı eserinde özel bir kısım ayırarak açıklamalı bir şekilde ele almıştır. Çalışmanın son bölümünü oluşturan bu bölümde İbn Hişâm'ın edatların hazfı hakkında yapmış olduğu açıklamalar incelenip çalışmanın içeriğine aktarılmıştır.

Bu çalışmada Arap dilinin en önemli konularından bir tanesi olan ve dildeki ağırlığı ortadan kaldırarak dilde ve cümlede hafifliği sağlayan hazif olgusunun edatlar üzerinde gerçekleşmesi hakkında inceleme yapılmış ve söz konusu edatlar ayrı başlıklarla aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın araştırma sürecinde klasik gramer eserleri incelenmiş, konuyu ilgilendiren literatür çalışmaları, tez, makale ve kitaplardan faydalanılmıştır.

Öncelikle çalışma sürecinde yardımını ve ilgisini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİRCİ'ye, maddî ve manevî olarak bana her zaman destek olan ve İslâmî ilimleri kendilerinden aldığım Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Emin YILDIRIM ve Muhammed Nurullah YILDIRIM hocalarıma ve yetişmemde büyük emekleri olan annem, babam ve kardeşlerime şükranlarımı arz ederim.

Yusuf AYDIN

04.05.2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. Tezin Önemi ve Amacı	1
2. Tezin Kapsamı ve Metodu	1
3. Literatür Değerlendirmesi.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. İBN HİŞÂM'IN HAYATI VE ESERLERİ	5
1.1. İbn Hişâm'ın Hayatı.....	5
1.1.1. İsmi, Künyesi, Lakabı, Nisbeti ve Doğumu	5
1.1.2. Kişiliği ve İlmî Şahsiyeti.....	5
1.1.3. Hocaları ve Talebeleri	8
1.1.4. Yaşadığı Ortam	10
1.1.5. Vefatı.....	13
1.2. İbn Hişâm'ın Eserleri.....	14
İKİNCİ BÖLÜM	23
2. ARAP DİLİNDE HAZİF.....	23
2.1. Hazif.....	23
2.1.1. Hazifin Tanımı	23
2.1.2. Sözlük Anlamı	23
2.1.3. Terim Anlamı	28
2.1.3.1. Sarf İlminde Hazif.....	28
2.1.3.2. Nahiv İlminde Hazif.....	30
2.1.3.3. Belâgat İlminde Hazif	30
2.1.5. Hazfin Amaç ve Sebepleri	39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	47
3. EDATLARDA HAZİF.....	47
3.1. Mevsûlün Hazfi.....	47
3.2. Atıf Harfinin Hazfi	48
3.3. مْ Edatının Ma'tufu ile Hazfi	50

3.4. Fâ'i Cevâbın Hazfı.....	50
3.5. Hal Vavının Hazfı.....	51
3.6. فَ Edatının Hazfı	51
3.7. Tebriye لا'sının Hazfı.....	54
3.8. Nâfiye olan لا Edatının Hazfı	54
3.9. Nâfiye olan ما Edatının Hazfı.....	57
3.10. Masdariye Olan ما Edatının Hazfı.....	58
3. 11. Masdariye Olan كَي Edatının Hazfı	58
3. 12. İstisna Edatının Hazfı	59
3. 13. Kaseme Hazırlayıcı Olan لام Edatının Hazfı.....	59
3.14. Cer Harflerinin Hazfı.....	60
3.15. اَنْ Edatının Hazfı.....	62
3.16. Talep لام'nın Hazfı.....	64
3.17. Cevap لام'nın Hazfı.....	65
3.18. Nidâ Harfinin Hazfı.....	66
3.19. İstifham Hemzesinin Hazfı	68
3.20. اَنْ Edatının Hazfı	69
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA	75

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselâm
a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
no.	: Numara
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallâhu anh
s.	: Sayfa
sav.	: Sallallâhu aleyhi vesellem
ter.	: Tercüme
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Tezin Önemi ve Amacı

Arap dilinde hazif konusuna sıkça rastlama, Araplar'ın az sözle istenileni anlatmanın daha etkili olduğunu belirtip sözlerinde uyguladıkları eksiltiden (hazif) kaynaklanmaktadır. Bu konu çerçevesinde en büyük katkıyı sağlayan, eserlerinde bu konuya dikkat çeken ve bu çalışmamızda kendisinin görüşlerine göre konuyu ele aldığımız kişi İbn Hişâm en-Nahvî'dir (v. 761). O bu olguyu tam teşekküllü bir şekilde şartlarını, amaçlarını, kurallarını ve tüm kısımlarını ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve aktarmıştır.

Çalışmamız Arap dilinin en önemli konularından biri olan hazif konusunun kısımlarından biri olan edatların yani harflerin cümlede hazfedilmesi konusunu ele almaktadır. Özellikle İbn Hişâm'ın eserlerinde açıkladığı bilgiler çerçevesinde konu incelenmiştir. Bir cümlede hangi durumlarda edatların eksiltiye yani hazfe uğradığına veya hangi durumlarda hazfe uğrayacağı tespit edilip çalışmada belirtilmiştir. Cümle içerisinde hangi durumlarda ve konumlarda hangi harfin hazfedilmesi gerektiği bilinmediği takdirde cümlede anlam bozukluğu meydana gelecektir. Bu sebeple harflerin yani edatların hazfinin meydana geldiği durumların bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç üzerine yapılan çalışmanın Arap dili alanında ve özel olarak bu konu üzerinde bilgi sahibi olmayı talep edenlere önemli bir fayda sağlayacağı ümit edilmektedir.

2. Tezin Kapsamı ve Metodu

“Arap Dilinde Edatların Hazfı (İbn Hişâm Örneği)” başlıklı çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Hişâm'ın hayatı, doğumu, ilmî kişiliği, yaşadığı ortam, hocaları, talebeleri, eserleri ve vefatı konu edilmiştir.

İkinci bölümde ana hatlarıyla hazif konusu incelenmiştir. Bu kısımda başlıca hazf kelimesinin sözlük ve terim anlamı üzerinde durulması dışında hazfin şartları, sebepleri ve amaçları ayrı alt başlıklarla açıklanmıştır. Bu başlıkların açıklanması konusunda klasik islam eserlerine başvurulup, elde edilen bilgiler kaynakları belirtilerek aktarılmıştır.

Üçüncü bölümde yani çalışmanın ana konusunda ise edatların hazfi üzerinde durulmuştur. Bu bölümde özellikle de İbn Hişâm'ın üzerinde durduğu hazfe uğrayan edatlar açıklanmıştır. Bunlar; Mevsûlün Hazfi, Atıf Harfinin Hazfi, م Edatının Ma'tufu ile Hazfi, Fâ'i Cevâbın Hazfi, Hal Vavının Hazfi, قد Edatının Hazfi, Tebriye لا' sının Hazfi, Nâfiye olan لا Edatının Hazfi, Nâfiye olan ما Edatının Hazfi, Masdariye Olan ما Edatının Hazfi, Masdariye Olan كي Edatının Hazfi, İstisna Edatının Hazfi, Kaseme Hazırlayıcı Olan لا Edatının Hazfi, Cer Harflerinin Hazfi, أن Edatının Hazfi, Talep لا'nın Hazfi, Cevap لا'nın Hazfi, Nidâ Harfinin Hazfi, İstifham Hemzesinin Hazfi, ال Edatının Hazfi başlıklarıyla ayrı ayrı işlenerek açıklanmıştır.

Özetle bu çalışmamızda, İbn Hişâm'ın eserlerinde tafsilatlı şekilde açıkladığı cümlede eksiltiye uğrayan edatlar incelenmiştir. Edatların hazfe uğradığı yerler hakkında Kurân ve Arap şiirlerinden istişhad getirilerek konu desteklenerek aktarılmıştır.

3. Literatür Değerlendirmesi

Bu çalışmamızda geçen kavramların sözcük anlamını açıklama konusunda başlıca ansiklopedik sözlüklerden İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'arab* eserini inceledik. Bu eserden elde edilen bilgileri Zebidî'nin *Tâcu'l-'arûs* ve başka sözlük eserleriyle destekledik.

İbn Hişâm en-Nahvî hakkındaki bilgiler için başlıca İbn Hacer el-Askalânî'nin *ed-Dureru'l-kâmine* eseri, Şevkânî'nin *Bedru't-tâli* eseri, Suyûti'ni *Buğyetu'l-vuât* eseri, Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-müellifin* eserini ele aldık.

Hazif konusunun şartları, sebepleri ve amaçları konusundaysa başlıca İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* eserine, Tehânevî'nin *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâti'l-funûn* eserine, Zerkeşî'nin *el-Burhân* eserine ve Tahir Süleyman Hamûde'nin *Zâhiratu'l-hazf* eserine başvurduk.

Çalışmamızın ana konusu olan edatların hazfi konusunda ise genel olarak İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* eserini, onun gramer üzerine yazdığı diğer eserlerini ve *Muğni'l-lebîb* eseri üzerine haşiye olarak yazılmış olan Dusûkî'nin *Hâşiyetu'd-dusûkî* eserini inceledik.

Çalışmada yer alan ayetlerin mealleri ise Diyanet Vakfı Yayınları'nın "Kur'ân ve Açıklamalı Meali" eserinden aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN HİŞÂM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. İbn Hişâm'ın Hayatı

1.1.1. İsmi, Künyesi, Lakabı, Nisbeti ve Doğumu

İbn Hişâm'ın tam adı Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm'dır. Elimizde bulunan kaynaklara göre 5 Zilkâde 708 yılında Kahire'de dünyaya gelmiştir.¹ En büyük oğlunun ismi Muhammed olduğu için künyesi Ebû Muhammed'dir. Tam isminde geçen Cemâluddîn onun lakabıdır.

İbn Hişâm ismiyle tanınan her ne kadar birçok âlim bulunsa da kendisi İbn Hişâm en-Nahvî olarak meşhur olmuş ve böylece diğerlerinden ayırt edilmiştir. İbn Hişâm'ın farklı sebeplerden dolayı birden fazla nispeti vardır. Otoritelerinden sayıldığı nahiv ilmine nispetle en-Nahvî nispeti öne çıkmaktadır. Mensubu olduğu kabileden dolayı el-Ensârî ve el-Hazrecî² olarak da bilinmektedir. Mısır'da yaşadığı için kaynaklarda el-Mısrî³ olarak da anılmaktadır. Hanbelî mezhebine mensup olmasından dolayı el-Hanbelî nispetiyle tanınmaktadır.⁴

1.1.2. Kişiliği ve İlmî Şahsiyeti

İbn Hişâm kişilik olarak mütevazı, iyiliksever, şefkatli, yumuşak kalpli ve nazik bir karaktere sahiptir. Aynı zamanda kendisi dindar, iffetli, doğru

¹ Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine fî 'ayâni'l-mieti's-sâmine*, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1993, 2/308; Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Yusuf b. Tağriberdî, *el-Menhelu's-sâfi ve'l-mustevfi ba'de'l-vâfi, el-heyetu'l-mısrıyye*, Kahire, 1984, 7/131; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî el-Yemenî, *el-Bedru't-tâli' bimehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y., 1/400; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kutubi'l-arabiyye*, Dimaşk: Muessesetu'r-Risâle, 1993, 2/305; Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâluddîn es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 'İsâ el-bâbi el-halebî, Sayda: Lübnan, 1964, 2/68.

² Muhammed b. Muhammed el-Emîr, *Hâşiyetu'l-emîr alê muğni'l-lebîb*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-kutubi'l-arabiyye, 1918, 1/2.

³ Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara fî târihi mısır ve'l-kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrut: Dâru İhyâi'l-kutubi'l-arabiyye, 1967, 1/536.

⁴ ed-Dusûkî, Mustafa Muhammed, *Hâşiyetu'd-dusûkî 'ale muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1971, 1/3.

yol üzerinde ve ilmi elde etmede sabırlı olarak tanınır.⁵ İbn Hişâm'ın üstün bir zekâyâ sahip olduğu ve hafızasının kuvvetli olduğu, kendi emsallerini (akranlarını) ve hocalarını dahi ilim bakımından geçtiği yani onları aştığı söylenir.⁶

İbn Hişâm, kendi döneminde önemli olan ve en fazla rağbet edilen ilimlerden nahiv, sarf, fıkıh, kıraat, tefsir, edebiyat ve lügat ilimlerini dönemin hocalarından almıştır. Bu alanlarda otorite olduktan sonra ise tedrisata başlamıştır. Mısır ve Mekke civarlarında bulunduğu dönemlerde gramer ve İslâmî ilimler hakkında dersler vermiştir. Aynı şekilde Kahire'de bulunan Kubbe-i Mansûriyye'de Şafii mezhebi mensubu kimliğiyle tefsir müderrisliği yapmıştır. Vefatından beş yıl önce Şafii mezhebinden Hanbelî mezhebine geçmiştir ve Kahire'de bulunan Hanbelî medresesinde hocalık yapmıştır.⁷

Kaynaklarda İbn Hişâm'ın mensup olduğu fikhî mezheple ilgili iki farklı görüş belirtilmiştir. Bu iki görüşten doğruya yakın olanı bize sağlam kaynaklardan ulaşmış olan, İbn Hişâm'ın ilk önce Şafii mezhebi mensubu olduğu daha sonra ise Hanbelî mezhebine intisap ettiği görüşüdür.⁸ Diğer görüş ise İbn Tağrıberdî'ye (v. 874) aittir. O, İbn Hişâm'ın ilk olarak Hanefî mezhebi mensubu olduğunu daha sonra ise Hanbelî mezhebine intikal olduğunu söylemiştir.⁹

İbn Hişâm'ın otorite kabul edildiği ilim dalları nahiv, fıkıh, edebiyat, tefsir ve lügattir. Bunun yanında bazı kaynaklarda şair olduğundan bahsedilir. Konu ve meseleleri derinlemesine incelemesi ve eleştirel yaklaşımı İbn

⁵ İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî, *el-Elğâzu'n-nahviyye*, thk. Muvaffak Fevzî el-Cebr, Kahire: Dâru'l-kutubî'l-'arabiyye, 1998, 12; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/5; el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine*, 2/309.

⁶ Geniş bilgi için bkz. es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/68.

⁷ el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine*, 2/308.

⁸ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/68; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/6; el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine*, 2/308.

⁹ Yusuf b. Tağrıberdî b. Abdullah ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki mısır ve'l-kâhire*, Mısır: Vezeratu's-sekâfe, 1963, 10/336.

Hişâm'ın öne çıkan özelliklerindendir. Bundan dolayı hocası Ebû Hayyân'a (v. 745) birçok meselede muhalefet etmiştir.¹⁰

İbn Hişâm kişiliğini ilmî yönüyle ayakta tutan bir âlimdir ve onun ilme olan vukûfiyetini âlimlerin kendisi hakkında yaptıkları yorumlardan anlayabiliyoruz. Mesela İbn Haldûn (Abdurrahman b. Muhammed v. 808) eserinde İbn Hişâm hakkında şunları söylemiştir:

*“Biz Mağrib’de bulunurken Mısır’da kendisine İbn Hişâm denilen, Arapça ilminde âlim olan ve nahiv ilminde Sîbeveyh’ten (v. 180) daha yetkin birinin ortaya çıktığını işittik”*¹¹

Anlatımda yapılan kıyaslama her ne kadar abartılı olmuş olsa da bu yorum İbn Hişâm'ın bu alanda ki yüksek mertebesini ifade etmiştir. Aynı zamanda İbn Haldûn eserinde İbn Hişâm hakkında şöyle bahsetmiştir:

*“Mağrib’deyken Mısırlı âlim Cemâluddîn b. Hişâm’ın divanı bize ulaştı. Divanında i’rap hükümlerini toplu ve tafsîlatlı bir şekilde ele almıştır. Bu eserde harfler, müfretler ve cümleler üzerine konuşmuş, bablarda yapılan tekrarları hazfetmiş ve bu eseri el-Muğnî fi’l-i-râb olarak isimlendirmiştir.”*¹²

İbn Haldûn, İbn Hişâm'ın oğluna, “ Şayet Sîbeveyh hayatta olsaydı Arapça ilmini babanın yanında okurdu.” demiştir. Fakat İbn Hişâm'ın oğlu babasının bu ilimdeki yetkinliğini bildiği için bu ifadeye şiddetle karşı çıkmış ve bu şekilde aşırıya gidilmesinden memnun olmamıştır. Şöyle ki hemen ardından “ Şayet babam tam bir anlayışla Sîbeveyh’in kitabını anlasaydı, bu kendisine kemâl ve şeref olarak yeterdi.” şeklinde cevap vermiştir.¹³

Sübkî (Abdulvahhab b. Ali v. 771) onun hakkında, “ O, kendi zamanının en yetkin nahiv âlimidir.” demiştir.¹⁴

¹⁰ Kehhâle, *Mu‘cemu’l-müellifîn*, 2/305-306; es-Askalânî, *ed-Dureru’l-kâmine*, 2/308; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât*, 2/69.

¹¹ es-Suyûtî, *Husnu’l-muhâdara*, 1/536; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-dusûkî*, 1/7; el-Askalânî, *ed-Dureru’l-kâmine*, 2/309; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât*, 2/69; eş-Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, 1/402.

¹² Abdurrahman b. Haldûn, *Mukaddimetu ibn haldûn*, Beyrut: Dâru’l-fikr, 2001, 775; ed-Dusûkî, *Hâşiyet’u-dusûkî*, 1/15.

¹³ Ahmed Faiz, *İbn Hişâm ve “Evdahu’l-mesâlik” adlı eserindeki metodu* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, YÖK Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 391876) s. 20.

¹⁴ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-dusûkî*, 1/6.

İbn Hacer el-Askalânî (Ahmed b. Ali v. 852) İbn Hişâm'dan şöyle bahsetmiştir:

“O, anlaşılması zor olan kullanımları anlatmada, ince konuların bahsinde, enteresan meseleleri düzeltmede ve cümledeki maksadını bazen tafsilâtlı bir şekilde bazen ise kısa ve öz bir şekilde ifade etmede tektir, ustadır.”¹⁵

Demâmînî (Muhammed b. Ebî Bekir v. 867) ise İbn Hişâm'ın oğluna, “Şayet Sîbeveyh yaşasaydı, ancak babana öğrenci olurdu ve onu okurdu.” demiştir.¹⁶

Yûsuf b. Tağrîberdî (v. 874) ise İbn Hişâm'ı, “الإمام العالم العلامة” yani “İmam, âlim, Âllâme” olarak vasıflandırmış ve onun hakkında “O, birçok ilimde özellikle de Arapça ilminde ustadır. O, ilimlerin gemini taşıyan bir süvaridir.” demiştir.¹⁷

Şevkânî'nin (Muhammed b. Ali v. 1250) İbn Hişâm hakkındaki yorumuysa şöyledir:

“İbn Hişâm, ders vermede yetkin, insanların kendisinden menfaat gördüğü, alanında münferit birisi ve bu ilmin malumatlarıyla inceliklerini kuşanmış, kendisi dışındakilerde bulunmayan bir mertebeye ulaşmış, ülkelerde şöhreti yayılmış ve telif ettiği eserleri birçok bölgeye ulaşmış biridir.”¹⁸

İşte İbn Hişâm'ın yukarıda da bahsettiğimiz gibi ilimdeki yetkinliği, ilimde belli bir mertebeye ulaşmış âlimler tarafından bile fark edilmiş ve zikrettiğimiz şekilde övgü bildiren lafızlar kullanılarak âlimler tarafından bahsedilmiştir.

1.1.3. Hocaları ve Talebeleri

İbn Hişâm farklı ilim dallarında alanında yetkin hocalardan ders almış ve birçok âlimin tedris faaliyetlerine öğrenci vasfıyla katılmıştır. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre başlıca hocaları şunlardır:

¹⁵ el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine*, 2/308; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/7.

¹⁶ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/7.

¹⁷ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/7.

¹⁸ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/7.

1- Ebu'l-Ferec Şihâbuddîn Abdullatîf b. Murahhal (v. 744): İbn Hişâm kendisinden nahiv ilmini almıştır ve ondan etkilenmiştir.¹⁹

2- İbn Serrâc Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Nemîr (v. 749): İbn Hişâm kendisinden kıraat ilmini almıştır.²⁰

3- Tâcuddîn Ali b. Abdullah et-Tebrîzî (v. 746): İbn Hişâm, onun Hisâmîyye medresesindeki derslerine katılmıştır.²¹

4-Tâcuddîn Ömer b. Ali el-Fâkihânî (v. 734): İbn Hişâm, Fâkihânî'den *el-İşâre* isimli nahiv kitabının son sayfası hariç bütün şerhlerini okumuştur.²²

5- İbn Cemâa Bedruddîn Muhammed b. İbrahim (v. 733): İbn Hişâm kendisinden hadis ilmini almıştır. Ondan *eş-Şâtibiyye* adlı eseri nakletmiştir.²³

6- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf en-Nahvî el-Endelüsî (v. 745): İbn Hişâm kendisinden Züheyr b. Ebî Sûlmâ'nın divanını dinlemiştir. Ancak aralarında hoca-talebe ilişkisi olmamıştır.²⁴

İbn Hişâm ilimde belli bir mertebeye ulaştıktan sonra tedrisata başlamıştır. Uzun süren tedris faaliyetlerinde birçok talebe ders halkalarında bulunmuştur. Kendisinden ilim tahsil eden kişilerin sayıları oldukça fazladır. Biz burada bunların en önemli olanlarını kısa bir şekilde zikretmekle yetineceğiz:

1- Muhibbuddîn Muhammed (v. 799): İbn Hişâm'ın oğludur. Arapça ilmini başta babası olmak üzere çeşitli hocalardan tahsil etmiştir. Kaynaklarda zamanının önde gelen nahiv muhakkikleri arasında gösterilmektedir.²⁵

2- Cemâluddîn İbrahim b. Muhammed el-Lehemî (v. 790)

¹⁹ es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara fî târîhi mısır ve'l-kâhire*, 1/536; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/5; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/68; el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine*, 2/308; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/305.

²⁰ es-Suyûtî, a.g.e. , 1/536; ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/5; es-Suyûtî, a.g.e. , 2/68; el-Askalânî, a.g.e. , 2/308; Kehhâle, a.g.e. , 2/305.

²¹ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/5; es-Suyûtî, a.g.e. , 2/68; el-Askalânî, a.g.e. , 2/308; Kehhâle, a.g.e. , 2/305.

²² ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/5; es-Suyûtî, a.g.e. , 2/68; el-Askalânî, a.g.e. , 2/308.

²³ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/5; es-Suyûtî, a.g.e. , 2/68; el-Askalânî, a.g.e. , 2/308.

²⁴ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/6; es-Suyûtî, a.g.e. , 2/68; el-Askalânî, a.g.e. , 2/308; Kehhâle, a.g.e. , 2/305.

²⁵ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/6.

3- İbrahim b. Muhammed b. Osman b. İshak ed-Decevî el-Mısırî en-Nahvî (v. 830)

4- Cemâluddîn Ebû Fadl Muhammed b. Ahmed b. Abdulazîz en-Nevîrî (v. 786)

5- Abdulhâlık b. Ali b. el-Hüseyin b. el-Furât el-Mâlikî (v. 794)

6- Ali b. Ebî Bekir b. Ahmed b. el-Bâlisî (v. 767)

7- Serâcuddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî eş-Şâfiî (v. 804)²⁶

1.1.4. Yaşadığı Ortam

İbn Hişâm en-Nahvî hicri 708 ile 761 (Miladi 1309-1360) yılları aralığında yaşamıştır. O dönemde hükümet olarak Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk devleti olan Memlükler hükümdarlığı (1250-1517) hüküm sürmekteydi.²⁷

İbn Hişâm doğduğu zaman (708) Memlük devletinin başında el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr (v. 709) hüküm sürmekteydi. Ancak o sadece bir sene tahtta kaldı. Muzaffer Baybars'tan sonra tahta el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavûn (üçüncü saltanatı) geçti ve otuz iki (709-741) sene hükmetti. İbn Hişâm'ın ilmi hayatının büyük bölümü bu döneme denk gelmektedir. Nitekim Kalavûn vefat ettiğinde İbn Hişâm otuz üç yaşındaydı. Kalavûn'un vefatından sonra yirmi sene sosyal ve siyasi karışıklıklar meydana geldi. Ancak bu karışıklıklar İbn Hişâm'ın ilmî yaşantısına hayatı boyunca etki etmemiş ve onu eser te'lifinden alıkoymamıştır. Bunun delili ise İbn Hişâm'ın 756 senesinde yani vefatından beş sene önce *el-Muğnî* adlı eserini telif etmiş olmasıdır.²⁸

Memlükler dönemi ilmî olarak İslâm'ın en etkili, en parlak dönemlerindendir. Toplumun büyük kısmı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Aynı şekilde Memlük toprakları son derece güvenli ve yaşam kalitesi yüksek bir bölgeydi. Nitekim o dönemde bulundukları bölgeleri terk etmeye zorlanan

²⁶ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/6.

²⁷ İsmail Yigîr, "Memlükler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara: Tdv Yayınları, 2004, s. 90.

²⁸ Sâmî Avd, *İbn Hişâm en-Nahvî*, Dimaşk: Dâru't-talas, 1987, 19-20; Ahmed Faiz, *İbn Hişâm*, 30-31.

âlimler Memlûk topraklarına yerleşerek yaşamlarına devam etmişlerdir.²⁹ Bu dönemde iki bölge Müslümanların önemli ilim merkezi haline gelmiştir ki bunlar Kahire ve Dımaşk'tır. İbn Hişâm'da yaşadığı yılların tamamını Kahire'de yani ilmin merkezi konumunda olan bir bölgede geçirmiştir. İlmî meclislere bu dönemde önem ve destek verilmekle birlikte bölgenin her bir yanına medreseler açılmıştır. Bu medreselerde Kur'ân, hadis, genel dinî ilimler ve hatta dil ilimleri de okutulmaktaydı.

Bu dönemde yaşayan nüfus içinde dört mezhebe müntesip âlimlerin, mutasavvıfların, kelamcılarının, dilcilerin ve nahivcilerin, doktorların, astronomi ve astroloji ilimlerinin yanı sıra farklı alanlarda çalışma yapan bilim insanlarının sayıca fazla olması dönemin ilim ve ilim ehline verdiği değeri yansıtmaları açısından önemlidir.³⁰ Memlûkler devrinde binleri aşkın eserin üretilmiş olması da bunun en büyük göstergelerindendir.

Bu devirde üretilmiş eserlerin içeriği hadis ve usûlü, fıkıh, tasavvuf, nahiv, tarih ve daha birçok alanı ihtiva etmektedir.³¹ Bu eserlerden bazılarında bahsetmek gerekirse; lügat yani dil ile ilgili olan eserlerden İbn Manzûr'un (v. 711) *Lisânu'l-'Arab*'ı, Şihâbüddîn el-Kastalânî'nin (v. 923) *İrşâdu's-sârî ilâ şerhi'l-Buhârî*'si, İbn Hacer'in (v. 852) *Fethu'l-bârî li şerhi'l-Buhârî*'si, Kalkaşendî'nin (v. 821) *Subhu'l-'aşâ fî sina'ati'l-inşâ*'sı bu dönemin meyvelerindendir.³² Yukarıdaki diğer başlıklarda da kendilerine başvurduğumuz Tağrîberdî'nin *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki mısır ve'l-kahire*'si, Suyûtî'nin *Husnu'l-muhâdara fî ahhâri mısır ve'l-kahire*'si ve bibliyografi eseri olan İbn Hacer el-Askalânî'nin *ed-Dureru'l-kâmine fî 'ayani'l-mieti's-sâmine*'si de bu dönemde telif edilmiş eserlerdir.³³

Zeynüddin el-İrâkî'nin (v. 806) *Elfiyye*'si, Nevevî'nin (v. 676) *el-Erbe'üne'n-neveviyye*'si, Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslîm adlı eserler de yine bu dönemde hadis alanında yazılmış diğer eserlerdendir.³⁴

²⁹ İsmail Yiğit, "Memlûkler", 94.

³⁰ Sâmî Avd, *İbn Hişâm en-Nahvî*, 36.

³¹ Sâmî Avd, a.g.e. , 37.

³² Sâmî Avd, a.g.e. , 39-40.

³³ Sâmî Avd, a.g.e. , 38.

³⁴ Sâmî Avd, a.g.e. , 40.

Başta İbn Hişâm olmak üzere bu dönemde yaşamış birçok nahiv âlimi vardır. İbnü'n-Nâzım (v. 686), Bahâuddîn Muhammed b. İbrahim İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (v. 698), Hasan b. Kâsım el-Murâdî İbn Ümmü Kâsım (v. 749), Bahâuddîn Abdullah b. Abdirrahman b. Akîl el-Hemedânî İbn Akîl (v. 769), İzzüddîn Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilazîz el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâa (v. 819) ve Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh Hâlid el-Ezherî (v. 905) bu âlimlerden bazılarıdır.³⁵

Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye (v. 728), Ahmed b. Abdulvehhâb et-Teymî en-Nüveyrî (v. 733), Muhammed b. Abdullah el-Levâtî İbn Battuta (v. 779), Kemâlüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Mûsâ el-Kâhîrî eş-Şâfîî Demîrî (v. 808) ve Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn da (v. 808) bu dönemde yaşamış ve sonraki devirlere önemli katkılarda bulunmuş isimlerdir.³⁶ Zamanının en mühim âlimlerinden kabul edilen Celâluddîn Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekir Suyûtî'de (v. 911) dönemin dikkat çeken şahsiyetleri arasındadır.

Söz konusu dönemde yapılan faaliyetler bahsettiğimiz alanlarla sınırlı değildir. Nitekim Memlûkler dönemi diğer alanlarda da belli bir etkiye ulaşmış ve yukarıda bahsettiklerimiz dışında ün salmış birçok âlime de tanıklık etmiştir. Netice olarak İbn Hişâm'ın içerisinde bulunduğu coğrafya ilim, bilim ve kültürel çerçevede ileri düzeyde zenginliğe sahip hatta İslâm'ın ilmî olarak en parlak döneminin yaşandığı yer olarak tanımlanan bölgedir. Dolayısıyla İbn Hişâm üstün zekâ ve gayretlerinin yanında, bulunduğu ortamdan azami derecede istifade ederek adını dönemin önemli ve yetkin şahsiyetleri arasına yazdırmayı başarmıştır.

³⁵ Sâmi Avd, *İbn Hişâm en-Nahvî*, 41-45.

³⁶ Ahmed Faiz, *İbn Hişâm*, 34-35.

1.1.5. Vefatı

İbn Hişâm en-Nahvî, Hicri 5 Zilkade 761/1360 yılında elli üç yaşında cuma gecesi Kahire’de vefat etmiştir ve cuma namazından sonra Sûfiyye mezarlığına defnedilmiştir.³⁷ Kaynaklar İbn Hişâm’ın Mekke’ye yaptığı iki seyahat hariç Kahire dışına çıkmadığını bildirmektedir.³⁸ Vefatından sonra kendisine bazı mersiyeleler yazılmıştır. Bunlardan birisi Cemâluddîn Muhammed b. Muhammed b. Şemsiddîn b. Nübâte el- Fârikî İbn Nübâte el-Mısri’ye (v. 768) aittir. O, mersiyesinde şu beyitleri dile getirmiştir.³⁹

سَقَى ابْنُ هِشَامٍ فِي الثَّرَى نَوْءَ رَحْمَةٍ يَجُرُّ عَلَى مَثْوَاهِ ذَيْلَ غَمَامٍ
سَأَرَوِي لَهُ مِنْ سِيرَةِ الْمَدْحِ مُسْنَدًا فَمَا زِلْتُ أَرْوِي سِيرَةَ ابْنِ هِشَامٍ

“Rahmet yağmuru bulutun eteğini İbn Hişâm’ın kabrine sürükleyerek toprağını sulasın.

Ben onu arkasından övgüyle anlatacağım ki ben hala İbn Hişâm’ı anlatıyorum.”

Muhammed b. Ahmed İbnu’s-Sâhip Bedreddîn (v. 813) ise şöyle demiştir:⁴⁰

تَهَنٍّ، جَمَالَ الدِّينِ بِالْخُلْدِ إِنِّي لِفَقْدِكَ عَيْشِي تَرْحَةً وَ نَكَالُ
فَمَا لِدُرُوسٍ غَبَّتْ عَنْهَا طَلَاوَةٌ وَلَا لَزِمَانٍ لَسْتُ فِيهَا جَمَالُ

“ Cemâluddîn sonsuzluğun zevkini çıkar.

Seni kaybettiğim için hayat bana keder ve işkence.

Senin olmadığın (terk ettiğin) derslerde hoşluk,

Senin olmadığın zamanlarda hiçbir güzellik yoktur.”

³⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu’z-zâhira*, 10/336; es-Suyûtî, *Husnu’l-muhâdara*, 1/536; eş-Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, 1/402; Kehhâle, *Mu’cemu’l-müellifîn*, 2/306; el-Askalânî, *ed-Dureru’l-kâmine*, 2/310; es-Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât*, 2/69; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-dusûkî*, 1/4.

³⁸ Sâmi Avd, *İbn Hişâm en-Nahvî*, 80; ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/4.

³⁹ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/4; el-Askalânî, a.g.e. , 2/309; es-Suyûtî, a.g.e. , 2/70; eş-Şevkânî, a.g.e. , 1/402.

⁴⁰ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/4; el-Askalânî, a.g.e. , 2/309.

1.2. İbn Hişâm'ın Eserleri

İbn Hişâm elli yılı aşkın yaşantısında nahiv, lügat, fıkıh ve hadis alanlarında elliden fazla eser telif etmiştir.⁴¹ Kısa dönemdeki bol üretkenliğinin en önemli sebebi erken yaşta ilme yönelmesidir. Aynı zamanda ilimle meşgul olduğu dönemde, meşhur ve yetkin ilim adamlarından istifade etmiş olması ve ilmî tartışmalara katılması da onun üretkenliğinin sebepleri arasındadır.⁴²

Ünlü dil âlimi ve müfessir olan Ebû Hayyân el-Endelüsî (v. 745), İbn Mâlik et-Tâî'nin (v. 672) sarf ve nahiv alanı hakkında te'lif ettiği *Teshîlu'l-fevâ'id ve tekmîlü'l-makâsîd* adlı eserine şerh olarak yazdığı *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-teshîl* adlı eserinde, âlimlerin sekiz sebepten dolayı eser telif ettiklerini söylemiştir:

- 1- Daha önce söylenmemiş olanı söylemek.
- 2- Dağınık olan bilgileri tek bir yerde toplamak.
- 3- Eksik bırakılanı tamamlamak.
- 4- Mücmel yani genel olarak ifade edileni tafsîl etmek yani açıklamak.
- 5- Uzatılanı kısaltmak.
- 6- Karışık olanı tertip etmek yani düzenlemek.
- 7- Mübhem yani belirsiz olanı belirlemek.
- 8- Yanlış, hatalı olanı göstermek.⁴³

Ali b. Muhammed Hâzin ise "*Tefsîru'l-hâzin*" ismiyle bilinen *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl* adlı eserinin mukaddimesinde, şayet bir müellifin çalışma yapacağı alanda kendisinden önce başkaları tarafından çalışma yapılmışsa, te'lif edeceği kitabın beş durumdan bir tanesini içermesi gerektiğini söylemiştir. Bu beş durumu şu şekilde sıralamıştır:

⁴¹ Hâdî Nehr, *Şerhu'l-lemhati'l-bedriyye fî 'ilmi'l-lügati'l-arabiyye*, Amman: Dâru'l-yâzûri'l-'ilmiyye, 2007, 69.

⁴² Hâdî Nehr, a.g.e. , 70.

⁴³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hâyyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî, Riyad: Dâru kunûzi işbilyâ, 2022, 1/11: Muhammed el-Muhtâr Veled Ebbâh, *Târihu'n-nahvi'l-'arabi fî'l-meşrik ve'l-mağrib*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2008, 22.

1- İçinden çıkılamayacak durumda olan karmaşık konuları istinbât etmesi.

2- Farklı meseleleri bir araya toplaması.

3- Kapalı, muğlak konuları şerh etmesi.

4- Te'lifi ve nazmı yani tertibi güzelleştirmesi.

5- Tatvîl –Asıl kastedilenin üzerine eklenen faydasız söz- ve haşiv –Asıl kastedilenin üzerine eklenen faydası olsa da fazlalık olan söz- gerektiren şeyleri ıskât etmesi.⁴⁴

İbn Hişâm'ın başarılı ve üretken bir kişi olmasındaki önemli sebeplerden biri, yukarıdaki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi bulunduğu dönemin ilmî bakımdan oldukça parlak ve ilmî rekabetin bu dönemde yüksek olmasından dolayıdır. Bu yüzden ilimle iştigal edenler ilmî olarak belli bir yetkinliğe ulaşmak veya ulaştıklarını belli etmek için büyük bir gayret içerisindeydiler ve bu gayretlerini de eser telif ederek ifade etmekteydiler. İbn Hişâm da bu mücadelenin içerisinde bulunmuş ve yetkinliğini üretkenliğiyle belli etmiştir.

Aynı zamanda İbn Hişâm'ın kendisini sadece nahiv ve lügat alanıyla sınırlamaması ve fıkıh, tefsir, hadis gibi diğer İslamî ilimlerle ilgilenmiş olması da telif ettiği eserlerinin fazla olmasında etki eden diğer sebepler arasındadır.⁴⁵

İbn Hişâm'ın eserlerinden bazıları yayınlanmış, bazıları yazma eser olarak bizlere ulaşmış, bazıları da günümüze ulaşmamıştır. Bunları başka eserlerden öğrenmekteyiz. Birde bazı eserleri de vardır ki bu eserler İbn Hişâm'a ait olmadığı halde yanlışlıkla kendisine isnat edilmiştir.

İbn Hişâm'ın başlıca eserleri şunlardır:

- **el-İ'râb 'an kavâidi'l-i'râb**: Nahiv ilminden bahseden muhtasar bir eserdir.⁴⁶

⁴⁴ Ebü'l-Hasen Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl "Tefsîru'l-hâzin"*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2004, 1/4.

⁴⁵ Hâdî Nehr, *Şerhu'l-lemha*, 71.

⁴⁶ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/8.

- **İkâmetü'd-delîl 'alâ sıhhati't-temsîl ve fesâdi't-te'vîl**: İbn Mâlik'in *et-Teshîl* adlı eserinde çekimler hakkında verdiği örneklerden dolayı kendisine yapılan eleştirilere reddiye olarak yazdığı eserdir.⁴⁷

- **el-Elğâz**: Sultan Melik Kâmil'in kütüphanesi için telif ettiği nahiv alıştırmaları eseridir.⁴⁸

- **Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik**: Şerhu'l-elfiyye olarak da isimlendirilmiştir. *et-Tavdîh* olarak meşhur olmuştur.⁴⁹

- **Şerhu bânet suâd**: Ka'b b. Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın Hz. Peygamber'e (s.a.v) övgü için yazdığı kasidenin şerhidir.⁵⁰

- **Şerhu'l-burde**: Bûsîrî'nin kasidesine yazılmış şerhtir. Bu kasideye yazılmış en güzel şerh olarak kabul edilir.⁵¹

- **Şuzûru'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'arab**: İbn Hişâm'ın nahiv konularının çoğunu bir arada topladığı kısa bir eserdir.⁵²

- **Şerhu şuzûru'z-zeheb**: Kendi eseri üzerine yazmış olduğu şerhtir.⁵³

- **Katru'n-nedâ ve bellu's-sadâ**: Öz bir şekilde nahiv ilmine giriş mahiyetinde olan bir eserdir.⁵⁴

- **Şerhu katri'n-nedâ ve bellu's-sadâ**: Kendi eseri olan *Katru'n-nedâ ve bellu's-sadâ* adlı esere yazmış olduğu şerhidir.⁵⁵

- **Fevhu's-şezâ fî mes'eleti kezâ**: Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin kezâ'nın hükümleriyle ilgili olan küçük kitabına İbn Hişâm'ın yaptığı şerhtir.⁵⁶

- **Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb**: İbn Hişâm bu eseri yazmasındaki sebebini şöyle açıklıyor: “ Benim bu eseri yazmadaki sebebim, *el-İ'râb an kavâidi'l-i'râb* adlı eserin ilim halkalarında bıraktığı güzel etkiydi. Oysaki yazdıklarım, yazmadıklarım nisbeten denize atılmış bir damla hükmünde

⁴⁷ ed-Dusûkî, *Hâşiyet'u-dusûkî*, 1/8; Hâdî Nehr, *Şerhu'l-lemha*, 77.

⁴⁸ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/8.

⁴⁹ Hâdî Nehr, a.g.e. , 78.

⁵⁰ Hâdî Nehr, a.g.e. , 81.

⁵¹ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/8.

⁵² Hâdî Nehr, a.g.e. , 82.

⁵³ Hâdî Nehr, a.g.e. , 83.

⁵⁴ Hâdî Nehr, a.g.e. , 84.

⁵⁵ Hâdî Nehr, a.g.e. , 84.

⁵⁶ Hâdî Nehr, a.g.e. , 86; ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/10.

olmasına rağmen yine de öğrencilerin (talebelerin) ilgisi yoğundu. Bu yüzden anlayışı kolay olacak şekilde, talebenin yüzeysel anlamda bilgi edinebileceği şekilde bu eseri yazdım.”⁵⁷

İbn Hişâm bu kitabını ilk olarak 749/ 1348 senesinde Mekke’de yazmıştır. Fakat Mısır’a dönüş yolunda kaybetmiştir. Daha sonra Mekke’ye 756/ 1355 senesinde ikinci defa yapmış olduğu yolculukta tekrar yazmıştır.

İbn Hişâm bu kitabında, nahiv âlimlerinin kitaplarında yaptığı temel sınıflandırmayı veya kendi eserleri olan *Şerhu katri’n-nedâ*, *Evdahu’l-mesâlik* ve *Şerhu şuzûruz-zeheb*’de yaptığı şekilde bir sınıflandırma yapmamıştır. O bu eserinde nahiv edatlarını ve onlarla ilgili olan kural ile hükümleri özel bir başlık altında toplamıştır. Nahiv edatlarının sıralamasını alfabetik sıraya göre sıralamış, ancak sıralamada sadece ilk harf gözetilmiştir.

Nahiv edatları bahsini bitirdikten sonra başka konulara değinmiştir. Bu diğer konular ise, cümlenin tefsiri, kısımları ve hükümleri, zarf, car ile mecrur ve hükümleri, kullanımı çok olan ve i’rabının bilinmemesi kötü karşılananların hükümleri, lafzın iki i’rab arasından meşhur olmayan ile kullanılma durumundan sakınma konusu, i’rabın oluşumu ve küllî durumlar hakkındadır.

Muğni’l-Lebib eseri İbn Hişâm henüz hayattayken meşhur olmuştur. Çünkü İbn Haldûn bu eserin içeriğinden överek bahsetmiştir. Şöyle ki İbn Haldûn “ Biz Mağrib’deyken Mısırlı âlimlerden Cemaluddîn b. Hişâm’a ait bir divan bize ulaştı. Bu divanda o, i’rab hükümlerini toplu ve tafsili bir şekilde anlatmış, harfler, müfretler ve cümleler hakkında konuşmuş, sık tekrar edilen konuları hafz etmiş ve bu eseri *el-Muğni fi’l-i’râb* olarak isimlendirmiştir. Bu eserde İbn Hişâm Kur’ân-ı Kerîm’in i’rabında bulunan nüktelere işaret etmiştir. Eseri bablara, fasılalara ve kurallara ayırarak belli bir sistemde oluşturmuştur.” şeklinde yorumda bulunmuştur.⁵⁸

⁵⁷ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’l-dusûkî*, 1/14.

⁵⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 775; ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/15; Hâdî Nehr, *Şerhu’l-lemha*, 1/92-93.

Demâminî’de bu eser karşısında hayranlığını kendi şiirinde dile getirmiştir. Aynı zamanda bu eser üzerine dilciler birçok şerh, muhtasar ve hâşiye yazmıştır.⁵⁹

İbn Hişâm *Muğni’l-Lebîb*’inde nahiv meseleleri dışında sarf, belâgat, lehçe farklılıkları ve tefsirle ilgili konulardan da bahsetmiştir. Aynı zamanda diğer nahiv âlimlerinin görüşlerini, dil ve gramere dair ihtilaflı konuları ortaya koyarak tercih ettiği görüşü belirtmiştir. Eserin özgünlüğünü bildiren özelliği ise, konuları belirli bir sınır dairesiyle sınırlandırmadan konunun dışına çıkılarak ayrıntılı bilgiler vermesidir.⁶⁰

İbn Hişâm’ın bu başlıkta bahsedilen eserlerinin aksine *Muğni’l-lebîb* eseri hakkında ayrıntılı bilgi verilmesinin sebebi çalışmanın kapsamının bu eser etrafında olması hasebiyledir.

- el-Mebâhisu’l-merdiyye’l-müteallikati bi mini’s-şartıyye
- Umdetu’t-tâlib fî tahkiki tasrifi İbn Hâcib
- en-Nuktetü’n-nahviyye
- el-Câmiu’l-kebîr
- el-Câmiu’s-sağîr fi’n-nahv
- et-Tahsîl ve’t-tafsîl li kitâbi’t-tezyîl ve’t-tekmîl
- et-Tezkira
- Telhîsu’d-delâle fî telhîsi’r-risâle
- Tehlîsu’s-şevâhid ve telhîsu’l-fevâid
- Şerhu ebyâti İbn Nazzâm
- Şerhu’t-teshîl

⁵⁹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/11; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-dusûkî*, 1/15-16.

⁶⁰ Mehmet Reşit Özbalıkcı “Muğni’l-lebîb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara: Tdv Yayınları, 2020, s. 383.

- **Şerhu'l-câmi'i's-sağîr:** İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (187/ 806) ait olan Hanefî furu'uyla ilgili olan *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserin şerhidir.⁶¹

- **Şerhu'l-cumel li'z-zecâcî**
- **Şerhu's-şevâhidi's-suğrâ**
- **Şerhu's-şevâhidi'l-kubrâ**
- **Şerhu şevâhidi'l-muğnî**
- **er-Ravdatu'l-edebîyye fî şevâhidi 'ulûmi'l-arabiyye**
- **Raf'u'l-hasâsa an kurrâi'l-hulâsa**
- **Havâşî alâ muğni'l-lebîb**
- **Havâşî ale'l-elfiyye**
- **Risâletu fî tevcîhi'n-nasb**
- **Risâletu fî ahkâmi lev ve hattâ**
- **Risâletu fî isti'mali'l-münâdâ fî tis'i âyâtin mine'l-Kur'âni'l-Kerîm**
- **el-Mesâilu's-seferiyye fî'n-nahv**
- **Mesâilu fî i'râbi'l-Kurân**
- **Meseletü i'tiradi's-şarti ale's-şart**
- **Meseletü fî taddudi mâ ba'de illâ alê selâseti aksâm**
- **Meseletü fî şerhi hakîkati'l-istifhâm ve'l-fark beyne edevâtihi**
- **Mesâilu fî'n-nahv ve evcibetihê**
- **Mevkidu'l-ezhên ve mevkizu'l-vesnên:** Nahiv konusunda çelişkiler içerdiği için itiraz edilen bir eserdir.⁶²
- **Şerhu'l-lemhati'l-bedriyye (el-Kevâkibu'd-duriyye)**

⁶¹ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/9.

⁶² ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/10.

- **Şevâridü'l-milh ve mevâridü'l-minh:** Ruhun mutluluğu hakkında yazılmış eserdir.⁶³

- **el-Kavâidu's-suğrâ**

- **el-Kavâidu'l-kubrâ**

- **Muhtasaru'l-intisâf mine'l-keşşâf**

- **Kifâyetü't-ta'rîf fî 'ilmi't-tasrîf**

Yukarıda bahsedilen eserler İbn Hişâm'ın kısa yaşantısında te'lif ettiği eserlerdir. Bunların İbn Hişâm'a ait olduğunu bildiren ve bu eserler hakkında bilgiler barındıran birçok farklı kaynaklar bulunmaktadır.⁶⁴

Bahsedilen eserler dışında İbn Hişâm'a ait olmadığı halde yanlışlıkla kendisine isnad edilen bazı eserler vardır ki bu eserler şunlardır:

- **et-Tîcân:** İsmail Paşa kendi eseri Hediyyetü'l-'ârifîn'de bu eseri İbn Hişâm'a nisbet etmiştir. Oysa bu eser es-Sîretü'n-nebeviyye adlı eserin sahibi olan meşhur tarihçi İbn Hişâm'a (Abdûlmelîk b. Hişâm v. 581) aittir.⁶⁵

- **el-Cümel fî'n-nahv:** İsmail Paşa *Hediyyetü'l-'ârifîn* adlı eserinde ve eş-Şevkânî *el-Bedru't-tâli* adlı eserinde bu eseri İbn Hişâm'a nispet etmiştir. Onlar bahsi geçen eserin sahibi hakkında yanlış bilgi vermişlerdir. Nitekim bu eserin gerçek sahibi Kâtip Çelebi'nin de zikrettiği gibi İbn Hişâm el-Lehmî'dir (Muhammed b. Ahmed v. 577).⁶⁶

- **Şerhu'l-mufasssal li İbn Ye'îş:** Hâdî en-Nehr *Şerhu'l-lemhâ* adlı eserde Suyûtî'nin *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı eserine dayandırarak bu eserin İbn Hişâm'a ait olduğunu zikretmiştir.⁶⁷

- **Şerhu maksûrati İbn Dureyd:** Bu eseri Ramazan Şeşen *Türkiye Kütüphanelerindeki Nadir Arapça Yazmalardan Seçmeler* adlı kitabında

⁶³ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/10.

⁶⁴ İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ el-fîyyeti İbn Mâlik*, Beyrut: Menşûrâtü'l-mektebeti'l-asriyye, t.y. , 7-9; İbn Hişâm, *Şerhu şuzûru'z-zeheb*, 10-12; ed-Dusûkî, a.g.e. , 8-10; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/306; el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine*, 2/309; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/69; Hâdî Nehr, *Şerhu'l-lemha*, 73-115; İbn Hişâm, *el-Elğâzu'n-nahviyye*, 13-16.

⁶⁵ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/10-11.

⁶⁶ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/11.

⁶⁷ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/11.

yanlışıyla İbn Hişâm'a nispet etmiştir. Oysa bu eser İbn Hişâm el-Lehmî'ye aittir.⁶⁸

- **el-Fevâidu'l-mahsûrati fî şerhi'l-maksûra:** Ramazan Şeşen aynı diğer eserde olduğu gibi bu eseri de yanlışıyla İbn Hişâm'a nispet etmiştir. Bu eserin de asıl sahibi İbn Hişâm el-Lehmî'dir.⁶⁹

- **Nüzhetü't-tarf fî 'ilmi's-sarfi:** Hayreddin ez-Ziriklî (v. 1976) kendi eseri *el-A'lâm*'da *es-Suhubu'l-vêbile* adlı yazma esere dayandırarak bu eseri İbn Hişâm'a nisbet etmiştir. Aynı şekilde Reşîd el-Ubeydî tahkik ettiği *el-İ'râb* adlı eserde, Hâdî Nehr ise tahkik ettiği *Şerhu'l-lemha* adlı eserde ez-Ziriklî'ye tabii olmuşlardır. Hâtim Salih ed-Dâmin (v. 2013) bu eserin *Mecma'u'l-emsâl* adlı eserin sahibi olan Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin (v. 518) telif ettiğini söylemiştir.⁷⁰

⁶⁸ ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 1/11.

⁶⁹ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/11.

⁷⁰ ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/11.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ARAP DİLİNDE HAZİF

2.1. Hazif

Hazif kavramı, Arap dili içerisinde sık sık kullanılan ve önemli yere sahip olan bir kavramdır. Araplar konuşmalarında aynı manaları ifade eden kelimeleri bir cümlede kullanmaktan kaçınırlar ve ifadelerini kısa ve öz olarak fazlalıklardan yontulmuş bir şekilde kullanmaya dikkat ederler. Bu yüzden hazif kavramı Arapların geçmişten beri gündelik yaşamlarında, konuşmalarında kısaltma yapma amacıyla sık kullandıkları bir kavramdır.

2.1.1. Hazifin Tanımı

Hazif kavramı sarf, nahiv, belagat, aruz ve Kur'ân ilimlerinden her birinde ayrı ayrı yer edinmekle birlikte bu alanların her birinde farklı ıstılahlar edinmiştir. Genel bir kavram olarak ele alınacak olursa hazif, bir delil sebebiyle cümleden bir parçanın veya cümlenin tamamının düşürülmesi anlamını ifade etmektedir.⁷¹ Aynı şekilde hazif kavramı hakkında, bazı harfleri kullanmadan gerçekleştirilen söz sanatı tanımı da yapılmıştır.⁷²

Araplar konuşmalarında dile ağır gelen ifadelerden daima kaçınmışlar ve konuşmalarında hafifliğe yönelmişlerdir. Bu sebepten ötürü de hazif olgusu, Araplarda önemli bir konuma sahip olmuştur. Hazif sözcüğünün farklı farklı birçok anlamları vardır. Bu anlamların ne olduğu konusu çalışmanın devamında sırasıyla sözlük anlamı, sarf, nahiv ve belâgat ıstılahlarındaki anlamları olarak bahsedilmeye çalışılacaktır.

2.1.2. Sözlük Anlamı

Hazf (حَذَفَ) kelimesi sülâsî mücerred ikinci bab olan فَعَلَ – يَفْعُلُ – فَعْلًا babından olup mastar kalıbındadır. Hazf kelimesinin birçok farklı sözlük

⁷¹ Bedreddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî 'ulûmi 'l-kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, Beyrut: Dâr'u-turâs, 2008, 3/102.

⁷² Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî, *Muhtasarü 'l-me'ânî*, Diyarbakır: Mektebetu seydâ, 2016, s. 204; Ebu'l-Meâlî Celâluddîn el-Hâtib Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî, *el-Îzâh li muhtasari telhîsi 'l-miftâh*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003, s. 139; İsmail Durmuş, “Hazîf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Tdv Yayınları, 1998, s. 122.

anlamı vardır. Hazf kelimesi farklı kalıpların şekline girdikçe anlam bakımından da değişiklikler göstermiştir.

Hazf kavramı, حَذَفَ الشَّيْءَ cümlesinden müştak olduğunda, bir şeyi kenarından kopardı anlamında kullanılmıştır. Yani koyunun kuyruğundan bir parça koparmak gibi herhangi bir şeyi koparmak anlamında kullanılmıştır.⁷³

فَرَسٌ حَذَفَ الْحَجَّامُ الشَّعْرَ –Hacamatçı saçı kopardı yani kıırttı.- cümlesi ile مَخْذُوفٌ الذَّنْبِ –Kuyruğu koparılmış at.- cümlesinde de bu kelime قَطَعَ yani koparmak manasında kullanılmıştır.⁷⁴

Hazf sözcüğü, bazen ضَرَبَ ve رَمَى anlamlarında yani vurmak ve atmak anlamında kullanılır. Mesela حَذَفَ رَأْسَهُ بِالسَّيْفِ örneğinde حَذَفَ sözcüğü vurmak anlamında kullanılmıştır. Bu durumda yukarıdaki cümle de onun başına kılıçla vurdu anlamı ifade edilmiştir.

حَذَفَ الْأَرْنَابَ بِالْعَصَا örneğinde ise حَذَفَ sözcüğü atmak anlamında kullanılmıştır. Bu cümle de ise tavşana sopa attı anlamı ifade edilmiştir.⁷⁵ Tavşana sopa atılması konusunda Sibeveyh'den aktarılan bir darb-ı mesel vardır:

إِيَّايَ وَأَنْ يَحْذِفَ أَحَدُكُمْ الْأَرْنَابَ

(Sizden birisi tavşana –sopa, değnek- atmaktan sakınsın.)

Çünkü tavşana bir şey atmak uğursuzluk sebebi sayıldığı için bu konuda uyarı yapılmıştır.⁷⁶

⁷³ İbn Manzûr, Ebu'l-fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî, *Lisânu'l-'arab*, Kum: İran, Neşr'u edebi'l-havza, 1984, 9/ 39; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Kuveyt: Matbaatu hukûmet-i Kuveyt, 1986, 23/ 121; Tâhir b. Ahmed ez-Zâvî et-Trablûsî, *Tertîbü'l-kâmûsi'l-muhît 'alâ tarîkatî'l-misbâhi'l-münîr ve esâsi'l-belâğa*, Dimaşk: Dâru'l-fîkr, t.y. , 1/607; Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn muretteben 'alâ hurûfî'l-mu'cem*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003, 1/ 297; İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğati ve sıhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Beyrut: Dâru'l-'ilmi lilmalâyîn, 1979, 6/ 1341; Kâhire Arap Dil Kurumu, *el-Mu'cemu'l-vasît*, Kahire: Mektebetu's-şurûki'd-düveliye, 2004, 192; Ebu'l-kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1998, 1/ 177.

⁷⁴ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 39; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 121; Zemahşerî, a.g.e. , 1/ 177; Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192.

⁷⁵ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; Zemahşerî, a.g.e. , 1/ 177; Cevherî, a.g.e. , 6/ 1341; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 121; Muhammed Şahir Hulûf, *Uslûbu'l-hazfî'l-kur'ânî'l-kerîm ve eseruhû fî'l-meânî ve'l-i'câz*, Amman: Dâru'l-fîkr, 2009, 10.

⁷⁶ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 121.

Hazf sözcüğü تَحْذِيف kalıbında yani tef‘îl bâbında olduğu zaman kesip düzeltmek, güzel bir şekilde eşitlemek, süslemek ve arındırmak anlamlarında kullanılır.⁷⁷ تَحْذِيفُ الشَّعْرُ saç tıraşı yani burada hazf sözcüğü saçın kesilip düzeltilmesi anlamında kullanılmıştır. Daha önce yukarıda mücerred olarak örneğini verdiğimiz حَذَفَ الْحَجَّامُ الشَّعْرَ cümlesi bu kalıpta da, yani حَذَفَ الْحَجَّامُ şeklinde hacamatçı saç kesip düzeltti anlamında da kullanılmıştır.⁷⁸ حَذَفَ الْخَطِيبُ الْكَلَامَ Konuşmacı sözünü süsledi ve gereksiz, fazlalık kelimelerden, kusurlardan arındırdı. حَذَفَ الصَّانِعُ الشَّيْءَ Sanatkâr bir şeyi düzelterek süslü gösterdi. Bu iki cümle de hazf sözcüğünün bu kalıptaki örneklerindendir. İmruülkays’ın atı vasıfladığı şiirinde de hazf sözcüğü bu kalıpta kullanmıştır.⁷⁹

لَهَا جِبْهَةٌ كَسْرَاءَ الْمَجَنِّ حَذَفَ الصَّانِعُ الْمُقْتَدِرُ

“Onun, usta sanatkâr’ın süsleyip hazırladığı kalkan sırtı gibi bir alnı vardır.”

Bu şiirde kalkan sırtı ifadesiyle atın alnının genişliği kastedilmiştir.⁸⁰

Hazf sözcüğü ifti‘âl babında geldiği zaman kesmek, parçalamak anlamlarında kullanılır. اِخْتَذَفَ الثَّوْبَ وَنَحْوُهُ cümlesi hazf sözcüğünün ifti‘âl babında geldiği yere örnektir. Bu cümledeki anlamı, elbise ve benzeri bir şeyi kesti şeklindedir.⁸¹ Hazf olgusunun خُذَّافَةٌ şeklinde fu‘âle kalıbında kullanımı da vardır. Bu kalıpta kullanıldığında artık, yemekten kalan az bir şey ve kesilip atılan şey anlamlarını ifade eder. Bu kalıbın cümle içerisindeki bazı kullanımları şu şekildedir: مَا فِي رَحْلِهِ خُذَّافَةٌ (Çantasında yemek artığı yoktur), أَكَلَ الطَّعَامَ فَمَا تَرَكَ مِنْهُ خُذَّافَةٌ (Yemeği yedi ve ondan az bir şey dahi bırakmadı), مِنْهُ خُذَّافَةٌ اخْتَمَلَ رَحْلُهُ فَمَا تَرَكَ (Eşyalarını yükledi ondan az bir şey dahi bırakmadı), خُذَّافَةُ الْأَدِيمِ (Deriden atılan şey).⁸²

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu ‘l-‘arab*, 9/ 40; Zemahşerî, *Esâsu ‘l-belağa*, 1/ 177; Kahire Arap Dil Kurumu, *el-Mu‘cemu ‘l-vasît*, 192; Cevherî, *es-Sihâh*, 6/ 1342.

⁷⁸ Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192.

⁷⁹ İmruülkays b. Hucr, *Dîvânu imrii ‘l-kays*, thk. Muhammed Ebu’l-fadl İbrahim, Kahire: Dâru’l-meârif, 1984, 165; İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; Zemahşerî, a.g.e. , 1/ 177; Cevherî, a.g.e. , 6/ 1342.

⁸⁰ İmruülkays, a.g.e. , 165.

⁸¹ Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192.

⁸² İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 41; ez-Zebidî, *Tâcu ‘l-‘arûs*, 23/ 121; Zemahşerî, a.g.e. , 1/ 177; Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192; Cevherî, a.g.e. , 6/ 1341; Tâhir b. Ahmed ez-Zâvî et-Trablûsî, *Tertîbü ‘l-kâmûsi ‘l-muhît*, 1/ 607.

حَدَفَة kalıbı ise erkek ismi için kullanılmaktadır.⁸³

حَدَفَاء (Sanki kesilmiş gibi olan küçük kulak) cümlesindeki حَدَفَاء sözcüğü, kesilmiş denecek kadar küçük olan şey anlamındadır.⁸⁴ حَدَفَة kalıbı ise elbise veya benzerinden kesilmiş parça anlamındadır.⁸⁵

مَحْدُوف kalıbı ise içecek veya başka bir şey için kolları yolunmadan koparılmış deri kap, tulum ve kırba anlamlarında kullanılmıştır.⁸⁶ Bu kalıbın örneği niteliğinde el-A‘şâ kendi beytinde şöyle demiştir.⁸⁷

قَائِدًا حَوْلَهُ النَّدَامَى فَمَا يَنْ فَكُّ يُؤْتَى بِمُوكِرٍ مَحْدُوفٍ

“ Etrafında arkadaşları ile oturmuş halde sürekli şarap dolu kırbalar getiriliyor.”

Hazf sözcüğü isim olarak الحَدَف şeklinde okunduğunda, tüysüz, küçük yapılı siyah koyun türü veya küçük ördek türünü ifade eder.⁸⁸ Cevherî bu kelimeye küçük siyah hicaz koyunu demiştir.⁸⁹ Ayrıca bu kelime hadîs-i şerîf’te de küçük koyun anlamında kullanılmıştır:

(تَرَأَوْا بَيْنَكُمْ فِي الصَّلَاةِ لَا تَتَخَلَّلَكُمُ الشَّيَاطِينُ كَأَنَّهَا بَنَاتٌ حَدَفٍ)

“ Namaz’da aranızı -saflarınızı- sık tutun ki küçük yavru koyunlar gibi şeytanlar aranızda girmesin.”⁹⁰

Bu hadiste hazf sözcüğü yavru koyun olarak kullanılmıştır. Bir rivayete göre Araplar, şeytanların bu koyunlar suretinde olduğuna inanıyorlardı. Aynı zamanda bu kelimenin küçük leş karga veya kanatları beyaz olan karga için de kullanıldığı söylenmiştir.⁹¹

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânu ‘l-‘arab*, 9/ 41.

⁸⁴ Kahire Arap Dil Kurumu, *el-Mu‘cemu ‘l-vasît*, 192; ez-Zebidî, *Tâcu ‘l-‘arûs*, 23/ 125.

⁸⁵ Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 125.

⁸⁶ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; ez-Zâvî, a.g.e. , 1/ 607; Zemahşerî, a.g.e. , 1/ 177; el-Ferâhîdî, *Kitâbu ‘l-‘ayn*, 1/ 297; Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 123.

⁸⁷ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 123; el-Ferâhîdî, a.g.e. , 1/ 297.

⁸⁸ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 124; Kahire Arap Dil Kurumu, a.g.e. , 192; Cevherî, a.g.e. , 6/ 1342; el-Ferâhîdî, a.g.e. , 1/ 297; ez-Zâvî, a.g.e. , 1/ 607.

⁸⁹ Cevherî, a.g.e. , 6/ 1342; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 124.

⁹⁰ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm el-Herevî, *Ğarîbu ‘l-hadîs*, Haydarabad: Matbaatu dâiretü ‘l-maârifî ‘l-osmâniyye, 1964, 1/ 160-161.

⁹¹ İbn Manzûr, a.g.e. , 9/ 40; ez-Zebidî, a.g.e. , 23/ 124; ez-Zâvî, *Tertîbü ‘l-kâmûsi ‘l-muhît*, 1/ 607.

Bu kullanımlardan hareketle hazif sözcüğünün ilk ve asıl anlamı atmak eylemidir.⁹² Bununla birlikte bu sözcük bir şeyi kenarından koparmak, vurmak, kesip düzeltmek, güzel bir şekilde eşitlemek, süslemek, arındırmak, kesmek ve parçalamak eylemlerinin anlamlarını kendisinde barındırmıştır. Aynı zamanda bu kelime özel bir isim olarak küçük koyun, küçük ördek, tulum, kırba ve erkek ismini ifade eden kalıplarda da vuku bulmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de حَذَفَ fiilinin kendisi veya kendisinden türemiş bir kalıp bulunmamaktadır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de hazif üslubu kullanılmıştır ki o da hazif kelimesinin bizzat kendisiyle tabir edilmemiştir. Mesela وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ (Köye sor.)⁹³ ayetinde hazif üslubu gerçekleşmiştir. Bu ayetin takdiri وَاسْأَلِ أَهْلَ الْقَرْيَةِ (Köy halkına sor.) şeklindedir.

Hadislerde ise hazif kelimesinin bizzat kendisi kullanılmıştır. Hazif kelimesinin hadislerde kullanımı sözlüklerde geçen anlamlarıyla gerçekleşmiştir. Hazif kelimesinin kullanıldığı bazı hadisler şunlardır:

“ (حَذَفَ السَّلَامُ سُنَّةٌ) “ Namaz'da selamı uzatmamak, kısa tutmak sünnettir.”⁹⁴

Burada kullanılan حَذَفَ kelimesi hafifletmek, uzatmamak ve kısa tutmak anlamlarını ifade etmektedir.⁹⁵

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ، قَالَ: صَلَّى لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصُّبْحَ بِمَكَّةَ. فَاسْتَفْتَحَ سُورَةَ الْمُؤْمِنِينَ. حَتَّى جَاءَ ذِكْرُ مُوسَى وَهَارُونَ أَوْ ذِكْرُ عِيسَى – مُحَمَّدٌ بْنُ عَبْدِ يَشْكُ – أَوْ اخْتَلَفُوا عَلَيْهِ أَخَذَتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سِغْلَةً فَحَذَفَ فَرَكَعَ ..

“ Abdullah b. Sâib rivayet ederek şöyle dedi: Rasulullah (sav) Mekke'de bize sabah namazını kıldırıldı. Mü'minûn sûresini kıraat buyurarak başladı. Hz. Musa ve Harun'un zikrine gelince veya Hz. İsa'nın zikrine gelince – râvi burada şüpheye düştü.- Hz. Peygamberi (as) öksürük tuttu, kıraatı terk etti ve rukûya gitti.”⁹⁶

⁹² Muhammed Şahir Hulûf, *Uslûbu'l-hazf*, 10.

⁹³ Yusuf Sûresi, 82.

⁹⁴ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, 1996, 2/329, Kitâbu's-salât (108).

⁹⁵ Muhammed Şahir Hulûf, a.g.e. , 13.

⁹⁶ Ebu'l-Hasan Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîh Müslim*, Riyad: Dâru Taybe, 2006, 212, “Salât” Hadis no: 123.

Bu Hadîs-i şerif'te kullanılmış olan حذف kelimesi kıraati terk etti mefhumunda yani kesmek anlamında kullanılmıştır.⁹⁷

2.1.3. Terim Anlamı

2.1.3.1. Sarf İlminde Hazif

Sarf âlimlerinin ıstılahlarına göre hazif hakkında yapılan en uygun tanım; “Kelimededen bir veya birden fazla harfin veya kelimededen harekenin düşürülmesi” şeklindedir.⁹⁸ Başka bir tanım ise, illet harflerinden birinin veya hemzenin hazif edilmesi şeklindedir.⁹⁹

Sarf ilminde bulunan hazif işlemine i'lâl bi'l-hazf denir. Sarf ilminde kendisinde illet harflerini barındıran fiiller, misâl (fiilin ilk harfinin illetli olması), ecvef (fiilin ortasındaki harfin illetli olması) ve nakıs (fiilin son harfinin illetli olması) fiillerdir. Hemzenin hazif edilme durumu ise if'âl babında gerçekleşir. Sarf ilminde hazif işleminin olduğu yerler şöyledir:

Misâl fiili vâvî olup فَعَلَ vezni üzerine yani aynu'l-fiili meftuh olarak gelir, muzari halinde ise aynu'l-fiil meksur olarak gelirse illet harfi olan vav, muzari, emir ve فَعَّلَ vezninde olan masdar sîgalarında hazif işlemine uğrar.

وَعَدَ – يَعِدُ – عَدَ – عِدَّة

Bu kısımda hazif hafiflikten dolayı gerçekleşmiştir. Vav harfinin hazfedilmesi harfin ağırlığından dolayıdır. Çünkü bu kalıp oluşumlarda vav harfi kendi ağırlığı dışında ağır olarak kabul edilen ya harfi ve kesre harekesini kuşanmıştır. Burada telaffuzun hafiflemesi için bu kalıptan bir şeyin hazfedilmesi gereklidir. Yâ harfi muzari harfi olduğu için, kesre ise fiilin veznini ifade ettiği için hazfedilmez. Geriye vav harfi kalır ki kendisi muzari kalıbında sakın olarak geldiği için hazfedilme sebebi daha kuvvetli olmuştur ve hazfedilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Muhammed Şahir Hulûf, Uslûbu'l-hazf, 12.

⁹⁸ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996, 632.

⁹⁹ Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi 'ilmi's-sarf*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1993, 146.

¹⁰⁰ İbnu'n-Nâzım Ebî Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Cemaluddîn Muhammed b. Mâlik, *Şerhu ibni'n-nâzım alê elfiyyeti ibni mâlik*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2000, 616; Muhammed Reşîd Şartûnî, *Mebâdiu'l-'arabiyye fi 's-sarfî ve'n-nahv*, Beyrut: Dâru'l-

Ecvef fiillerde, emir halinde, meczum muzâride, ism-i mefû'l halinde, kendisine cem'î müennes nûnu bitıştırıldığınde, mazi durumunda harekeli merfu' zamirinden birinin bitıştırılması halinde iltikâ-i sâkineyn sebebinden dolayı illet harfî hazfedilir.¹⁰¹

قُلْ - لَمْ يَقُلْ - مَقُولٌ - قُلْنَ - قُلْتُ

Nâkıs fiillerde ise emir halinde, meczum muzarilerde, nekrelî ism-i fâillerde, cem'î vâvı veya müennes muhatab yâsı bitiştiğinde, 'aynu'l-fiili meftuh olan mazi fiillere müennes gâib zamirleri bitişince sonda bulunan illet harfî hazfedilir.¹⁰²

أَعَزُّ - لَمْ يَعَزُّ - قَاضٍ - يَعُزُّونَ - تَعْزِينَ - عَزَتْ - عَزَتَا

İf'al babının muzari hali mütekellim için kullanımında iki hemze bir arada toplandığı için ağırlık sebebiyle ikinci hemze yani mazi halinde ortaya çıkan hemze hazfedilir. Diğer muzari harflerinde de mütekellim sîgasına kıyasen hemze hazfedilmiştir. Aynı zamanda muzariye kıyasen ism-i fâil, ism-i mef'ûl, masdar, ism-i zaman ve ism-i mekân sîgalarında da hemze hazfedilmiştir.¹⁰³

أَكْرَمُ < أَكْرَمُ - نُكْرِمُ - يُكْرِمُ - تُكْرِمُ - مُكْرِمٌ - مُكْرَمٌ

Mudâaf fiillerde aynu'l-fiil meksur olduğunda ve kendisine zamir olan ta veya nun girdirilirse aynu'l-fiil ya harekesi öncesine nakledilerek ya da harekesi nakledilmeden hazf edilir.¹⁰⁴

ظَلَلْتُ < ظَلَلْتُ - ظَلَلْتُ

meşrik, 1986, 4/ 36; Yaîş b. Ali b. Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal, İdâretu't-tibâ'ati'l-munîriyye*, Mısır, 2008, 10/ 59; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûki fi't-tasrîf*, Halep: el-Mektebetu'l-'arabiyye, 1973, 333; Ömer b. Sâbit es-Semânîni, *Şerhu't-tasrîf*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1999, 374; Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufasssal*, 146; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 4/ 407.

¹⁰¹ Yaîş b. Ali, a.g.e. , 10/ 68; Râcî el-Esmer, a.g.e. , 146.

¹⁰² İbn Yaîş, a.g.e. , 346- 347; es-Semânîni, a.g.e. , 374- 375; Muhammed Reşîd Şartûnî, *Mebâdiu'l-'arabiyye*, 35- 36.

¹⁰³ es-Semânîni, a.g.e. , 380- 381; Râcî el-Esmer, a.g.e. , 146; İbn Hişâm, a.g.e. , 4/ 406; İbnu'n-Nâzım, *Şerhu ibni'n-nâzım*, 616.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, a.g.e. , 4/ 407; İbnu'n-Nâzım, a.g.e. , 617.

2.1.3.2. Nahiv İlminde Hazif

Nahiv ıstılahında hazif terimi; “Bir sebepten dolayı cümlelerin tamamının veya cümlelerin bir parçasının düşürülmesi.” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁵ Hazif kelimesi ilk olarak Sibeveyhi’nin *el-Kitâb* adlı eserinde görülmüştür ki bu kelimeyi ıstılâhî olarak ilk defa kullananın da o olduğu söylenmiştir.¹⁰⁶

Abdulkâhir Cürcânî (v. 471) hazif konusunda “Hazif, ince ve güzel bir yol, şaşırtıcı bir iş ve sihre benzeyen bir durumdur. Zikretmemenin yani hazfetmenin zikretmekten daha fasih olduğunu görürsün, kelamda sözü kesmek, sözün artmasını sağlayabilir. Konuşulmayan ve açıklanmayan durumların da açığa çıkmasına sebep olabilir.” demiştir.¹⁰⁷

İlk dönem dilcileri hazif meselesini geniş bir şekilde ele alıp cümlede yapılan hazif işleminin sebebini tafsilatlı olarak ve niçin gerçekleştirildiği hususunda bazı tahliller gerçekleştirmişlerdir. Hazif işleminde yukarıda ıstılâhi anlamında da zikredildiği üzere belli bir sebebe bağlı olma şartını koşmuşlar ve hazfın yapılma amacını açıklama gayretine düşmüşlerdir.¹⁰⁸ Sonraki dilciler ise ilk dönem dilcilerinden farklı bir yol izleyerek hazfın gerçekleştiği cümlelere takdiri olarak yaklaşmışlardır.¹⁰⁹ Yani hazfın meydana geldiği cümleye niçin yapıldığı, hangi amaçla yapıldığı şeklinde açıklamalardan ziyade hazfın gerçekleştiği cümlelerin takdirini açıklamışlar ve cümlelerin asıl halini ortaya çıkarmışlardır.

2.1.3.3. Belâgat İlminde Hazif

Hazif terimi belâgat ilminde îcâz terimiyle ilişkilendirilmiştir. Îcâz terimi “Orta dereceli kimselerin örfündeki ibarelerden en azıyla maksatlarını ifade

¹⁰⁵ Ahmed Matlûb, *Esâlib Belâğîyye*, Kuveyt: Vekâletu’-matbûât, 1980, 160.

¹⁰⁶ Muhammed Şâhir Hulûf, *Uslûbu’l-hazf*, 13.

¹⁰⁷ Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî en-Nahvî, *Delâilu’l-i’câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir Ebû Fehr, Kahire: Mektebetü’l-hancî, 2008, 146.

¹⁰⁸ İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî, *Muğni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e’arîb*, Dimaşk: Dâru’l-fikr, 1985, 789; et-Tehânevî, *Mevsû’ati keşşâfu ıstılâhâtı’l-funûn*, 632; Halil İbrahim Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu (Eksiltili İfadeler)* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 110954), s. 35.

¹⁰⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 789.

etmesi.” demektir.¹¹⁰ Bu ilimde hazif terimi “bir şeyin hazfedilmesiyle gerçekleşen îcâz çeşididir” şeklinde tanımlanmıştır. Belâgatçılar bu çeşidi îcâz-ı hazif olarak tarif etmişlerdir. Bu hazfedilen şey de cümlede zikredilen bir kelimenin ya da birkaç cümleden bazı cümlelerin hazfedilmesidir.¹¹¹

Hazif olgusu belâgat ilminde îcâz dışında müsnedün ileyh, müsned ve fiilin müteallaklarında gerçekleşir. Müsnedün ileyh bazen karineden dolayı hazfedilebilir.¹¹² Müsnedün ileyh herkes tarafından açıkça bilindiğinde, zaman darlığı, gereksiz lafız kullanımından kaçınma, kınama gibi sebeplerden hazfedilebilmektedir.¹¹³ Örneğin (عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ) “O, görüneni de görünmeyeni de bilir; O, büyüktür, yücedir.”¹¹⁴ ayetinde müsnedün ileyh olan Allah lafzı hazfedilmiş ve ayetin takdiri اللَّهُ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ şeklinde olmuştur.

Hazif olgusunun müsnedde gerçekleştiği yerler müsnedün ileyhte bahsedilen yerlerdir. Bu yerler dışında soru cümlelerinde karine olduğunda, lafzı fazladan zikretmekten sakınma ve yaygın kullanıma tâbi olmadan dolayı da müsned hazfedilebilir. Örneğin (قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ) “De ki; “Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?” De ki: Allah’tır.”¹¹⁵ Bu ayette müsnedin hazfî soru karinesinden anlaşılmaktadır. Ayetin takdiri يَرْزُقَنَا şeklinde olmuştur.¹¹⁶

Hazif olgusu bazende cümlede fiilin müteallaklarından ma’mülün yani mefulün hazfedilmesiyle gerçekleşir. Bu durum kapalılıktan sonra açıklamadan dolayı شاء fiili kullanıldığında gerçekleşir. (فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ) “Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yola iletirdi.”¹¹⁷ Bu ayette شاء fiilinin mefulü hazfedilmiştir. Ayetin takdiri لَوْ شَاءَ هِدَايَتَكُمْ şeklinde olmuş ve hazfedilen meful cevap olarak gelen لَهَدَاكُمْ fiilinden anlaşılmıştır.¹¹⁸

¹¹⁰ Ebû Ya’kûb Sirâcuddîn Yusuf b. Ebû Bekir Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1987, 277.

¹¹¹ Sa’duddîn Mes’ûd b. Ömer et-Taftâzânî, *el-Mutavvel şerhu telhîsi miftâhu’l-‘ulûm*, Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1971, 486.

¹¹² Taftâzânî, *Muhtasaru’l-me’ânî*, s. 53-55.

¹¹³ Ali Bulut, *Belâgat*, s. 66-68.

¹¹⁴ Ra’d Suresi, 9.

¹¹⁵ Sebe’ Suresi, 24.

¹¹⁶ Kazvînî, *el-İzâh*, 74; Taftâzânî, a.g.e. , 102; Ali Bulut, a.g.e. , 86.

¹¹⁷ En’âm Suresi, 149.

¹¹⁸ Kazvînî, a.g.e. , 90; Taftâzânî, a.g.e. , 131; Ali Bulut, a.g.e. , 145.

Hazif teriminin tanımı konusunda belâgat âlimlerinin görüş birliği yoktur. Farklı tanımlamalar yapılmasına rağmen her bir tanımlama manen birbirleriyle aynı anlamı ifade etmektedir.¹¹⁹

2.1.4. Hazfin Şartları

Her dilin kullanımında kendine has belli kurallar olduğu gibi Arapça dilinin kullanımında da bazı kurallar vardır. Arap dilinin hazif konusuna bakıldığında cümleden bir kelimenin eksilmesi için bir takım şartlar bulunmaktadır. Nitekim cümleden her hangi bir kelimenin -ki şayet bu kelime kendisiyle anlamın tamamlandığı bir kelimeyse- şartsız bir şekilde atılması hem cümlelerin bozukluğuna hem de anlamın bozulmasına yol açar. Bu şartların ne olduğu hakkında birçok eserde dilcilerin hazif için gerekli olan şartları açıkladığını görmekteyiz. Burada biz temel olarak bu şartlardan İbn Hişâm'ın eserinde ele aldıklarından bahsederek açıklayacağız. Bu şartlar şunlardır:

1- Hazfedilene dair durumsal veya lafzi bir delilin bulunması: Hazif işleminin yapıldığı bir cümlede hazfedilene dair bir delilin var oluşu hazfedilen kelimeyi zikredilmiş hükmüne koymaktadır. Nitekim Araplar hazif işlemini yaptıkları zaman da bunu bir delile dayandırmışlardır.¹²⁰ Nitekim cümlede delilin bulunmaması halinde mütekellimin kastının anlaşılmasına yol açacaktır.

Durumsal (hâlî) delil; Vurmak için kırbacını kaldıran bir kişiye زِيداً dememiz bu delile örnektir. Bu örnekte اِضْرَبْ fiili hazfedilmiştir. Çünkü kırbacın kaldırılması bu fiili ifade eden bir durumsal delildir. Kur'ân-ı Kerim'de de durumsal delile dair örnekler vardır. Mesela: (وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ خَنِينٍ) “Elçilerimiz İbrahim’e müjdeyi getirip selâm vermişlerdi. O da “selâm” dedi, çok geçmeden (konuklarına) kızartılmış bir buzağı getirdi.”¹²¹ Bu ayetin takdiri (سَلَّمْنَا سَلَامًا)

¹¹⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sa'îd b. Sinân el-Hafâcî, *Sırru'l-fesâha*, Mısır: Mektebetu'l-hâncî, 1932, 199; Diyâuddîn İbnü'l-Esîr, *el-Meselû's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâir*, Kahire: Dâru'n-nuhde, 2008, 264; Şemsuddîn Muhammed b. Yusuf el-Kirmânî, *Tahkiku'l-fevâidi'l-ğiyâsiyye*, Medine: Mektebetu'l-'ulûm ve'l-hikem, 2005, 282.

¹²⁰ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali Neccâr, Kahire: Dâru'l-kutubi'l-misriyye, 1956, 2/360.

¹²¹ Hûd Suresi, 69.

şeklindedir. Bu durum konuşmanın akışından anlaşıldığı için durumsal (hâlî) delile örnek olmuştur.¹²²

Lafzi (makâlî) delil ise; Cümlede mahzuf için zikredilmiş lafzi bir delilin varlığıyla olmaktadır. Mesela Kime vurayım? (مَنْ أَضْرَبُ؟) şeklinde soru sorana Zeyd'e (زَيْدًا) olarak cevap verilmesi bu delile örnektir. Bu örneğin takdiri ise اضْرَبْ زَيْدًا şeklinde fiilin hazfedilmesi şeklindedir.¹²³ Lafzi delile dair Kur'ân-ı Kerîm'de örnekler vardır. Mesela: وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا (أنزل خيراً) Allah'a karşı sakınanlara, "Rabbiniz size ne indirdi?" diye sorulur. Onlar, "Hayır indirdi" derler.¹²⁴ Bu ayetin takdiri (أَنْزَلَ خَيْرًا) şeklinde fiilin hazfedilmesiyle olmuştur. Öncesinde bulunan أَنْزَلَ hazfedilen kelime için lafzi delil olmuştur.¹²⁵

Mahzuf başlıca kendisi cümle olursa –yukarıda verilen örnekte olduğu gibi- veya mahzuf cümlelerin iki ana parçasından bir tanesi olursa mutlak olarak delilin varlığına ihtiyaç duyulur. Cümlelerin iki ana parçasından bir tanesinin hazfedilmiş olmasının örneği (إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ) "Onun yanına girdiklerinde "selâm" demişler, o da "selâm" demiş; "Hiç de tanıdık kimseler değil" demişti."¹²⁶ ayetinde olduğu gibidir. Bu örneğin aslı (سَلَامٌ عَلَيْكُمْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ) takdirindedir. Birinci cümlelerin haberi, ikinci cümlelerin ise mübtedası hazfedilmiştir.¹²⁷

Hazfedilen lafız cümlede istenilen anlamı tamamlıyorsa yine delilin varlığına ihtiyaç duyulur. Mesela (قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُنَا تَذْكُرُ يَوْسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ) "Oğulları, "Allah'a andolsun ki, sen hala Yusuf'u anıyorsun. Sonunda ya hastalanacaksın ya da yok olup gideceksin." dediler."¹²⁸ ayetinde mahzuf olan lafız nefîy lâsıdır. Ayetin takdiri لَا تَفْتُنَا şeklindedir. Cümledeki anlam hazfedilen harfin varlığıyla tamamlanmıştır.¹²⁹

¹²² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/317; et-Tehânevî, *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâtî'l-funûn*, 637.

¹²³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/317.

¹²⁴ Nahl Suresi, 30.

¹²⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/317-318; et-Tehânevî, a.g.e. , 637.

¹²⁶ Zâriyât Suresi, 25.

¹²⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/318; et-Tehânevî, a.g.e. , 637; ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî 'ulûmi'l-kur'ân*, 3/113.

¹²⁸ Yûsuf Suresi, 85.

¹²⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/318; et-Tehânevî, a.g.e. , 637.

Şayet hazfedilen kelime fudla (fazlalık) öğelerden birisi olursa hazfedilmesi için delilin varlığına ihtiyaç duyulmaz. Ancak fudla öğenin hazfedilmesinden dolayı anlam bakımından zarar oluşacaksa hazfedilmesi için delilin varlığı şart koşulur.¹³⁰ (مَا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا) “Sadece Zeyd’e vurdum.” örneğinde olduğu gibi. Bu örnekte meful konumunda olan fudla öğe زَيْدًا kelimesi hazfedilirse cümle (مَا ضَرَبْتُ) “vurmadım” şeklinde olur. Bu durumda anlam bozukluğu meydana geldiği için artık hazfedilen kelime için delilin varlığına ihtiyaç duyulur.¹³¹

Aynı zamanda gramer hatası ortaya çıkmayacaksa yine fudlanın hazfedilmesi için delilin varlığı şart koşulmaz. Mesela زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ “Zeyd’e vurdum” örneğinde fudla olan هاء zamiri hazfedilemez. Nitekim burada هاء zamiri fiili amel etmeye hazırlayıcı konumundadır. Zamir fiilden koparıldığında gramer kurallarına ters düşülmektedir. Çünkü zamirin hazfedilmesiyle fiil kendisinden önce merfu‘ olarak gelen زَيْدٌ kelimesinde amel etmek isteyecek ki bu nahiv kurallarına aykırıdır. Çünkü زَيْدٌ ضَرَبْتُ cümlesinde merfu‘ konumunda olan زَيْدٌ kelimesinde güçlü olan mübtedanın amel etmesi daha önceliklidir. Bu sebeple zamirin hazfedilmesi gramer kurallarına aykırı olduğu için bu tür cümlelerde fudla kelimenin hazfedilmesi için delilin varlığı şart koşulmuştur.¹³² Aynı şekilde bu durumdan dolayı زَيْدٌ ضَرَبْتُ هَاء “Zeyd bana ben de Zeyd’e vurdum” örneğindeki هاء zamiri hazfedilmez.

Mevsufun رَأَيْتُ رَجُلًا أبيضَ “Beyaz adamı gördüm” örneğinde olduğu gibi cümlelerde hazfedilmesi engellenmiştir. Zira bu tür cümlelerde mevsufun hazfedilmesi sonucu anlam karışıklığının meydana gelmesi muhtemeldir. Bu örnekte mevsufun hazfedilmesi sonucu vasfedilen şeyin insan mı hayvan mı olduğu belli olmadığı için anlam karışıklığı meydana gelmektedir. Ancak رَأَيْتُ رَجُلًا كَاتِبًا “Kâtip adamı gördüm.” gibi örneklerde bu durum böyle değildir. Bu örnekte mevsuf hazfedilmiş olsa dahi vasfa bakılarak bu vasfın insana ait

¹³⁰ İbn. Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 6/319.

¹³¹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/319.

¹³² İbn Hişâm, a.g.e. , 6/319; et-Tehânevî, *Mevsû’ati keşşâfu istilâhâti’l-funûn*, 637; ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi ‘ulûmi’l-kur’ân*, 3/113.

olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak anlam karışıklığının olmayacağı yerlerde mevsufun hazfedilmesi uygun görülmüştür.¹³³

Şayet anlam bozukluğu olacaksa muzafın hazfedilmesi de engellenmiştir. Mesela جَاءَنِي غُلَامٌ زَيْدٌ örneğinde muzaf hazfedilirse kast edilen anlam yok olacağı için hazfedilmesi engellenmiştir. Ancak (وَجَاءَ رَبُّكَ) “Rabbinin emri geldi.”¹³⁴ ayeti gibi olan örneklerde muzafın hazfı durumsal delilin varlığından dolayı engellenmemiştir. Bu ayetin takdiri (وَجَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ) şeklindedir.¹³⁵

Ayrıca جَاءَ الَّذِي هُوَ فِي الدَّارِ “Evdeki adam geldi.” örneğinde de âid zamirin hazfı anlam karışıklığından dolayı engellenmiştir. Aynı zamanda âid zamirin hazfedilmesi halinde cümle جَاءَ الَّذِي فِي الدَّارِ şeklinde olacak ve sıra cümlesinin fiil cümlesi mi isim cümlesi mi olduğu da bilinmeyecektir.¹³⁶ Ancak (ثُمَّ لَنَزَعَنَّ) “Sonra her gruptan, Rahman’a en çok âsi olanlar hangileri ise çekip çıkaracağız.”¹³⁷ ayetinde âid zamirinin hazfedilmesi caizdir. Çünkü bu ayetin takdiri هُوَ أَشَدُّ فِيهِمْ şeklinde olup sılanın başı olduğu için âid zamirin hazfı caiz olmuştur.¹³⁸

Mübteda, şan zamiri olduğu zaman hazfedilmesi engellenmiştir. Çünkü şan zamirinin sonrası tam cümledir ve şan zamirine ihtiyaç duymaktadır. إِنَّ konusunda ise bu durum yani şan zamirinin hazfı caizdir. Mesela إِنَّ بِكَ زَيْدٌ örneğine bakıldığında cümlede mensup bir ismin olmayışı şan zamirinin hazfedildiğine delil olmuştur. Nitekim bu örnek إِنَّهُ بِكَ زَيْدٌ مَأْخُودٌ takdirindedir.¹³⁹

رَغِبَ fiilinden sonra gelen cer harfinin hazfedilmesi de engellenmiştir. Çünkü رَغِبَ fiilinden sonra فِي ve عَنْ harfi cerlerinin kullanılması yaygındır. Şayet cer harfi hazfedilirse konuşanın hangisini kastettiği anlaşılmaz. Çünkü bu ikisinden hazfedilene dair delil yoktur. Ancak bu durum kendisi tek harfi cerle kullanılan fiillerde geçerli değildir. Mesela عَجِبْتُ مِنْ أَنْ تَفْعَلَ derken bu

¹³³ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/319; et-Tehânevî, *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâti 'l-funûn*, 637.

¹³⁴ Fecr Suresi, 22.

¹³⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/320; et-Tehânevî, a.g.e. , 637.

¹³⁶ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/320; et-Tehânevî, a.g.e. , 637.

¹³⁷ Meryem Suresi, 69.

¹³⁸ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/320; et-Tehânevî, a.g.e. , 637.

¹³⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/320; et-Tehânevî, a.g.e. , 637.

cümleden مِنْ harfinin hazfedilmesinde sakınca yoktur. Çünkü عَجَب fiili sadece مِنْ harfiyle kullanıldığı için onun dışında bir harfin varlığı düşünülmez. (وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ) “Kendileriyle evlenmek istediğiniz.”¹⁴⁰ ayetine baktığımızda cer harfi karineden dolayı hazfedilmiştir.¹⁴¹

İbn Hişâm, hazfin iki çeşit delilinin olduğunu söylemiştir. Bunlardan birincisi sînâî olmayan delildir. İkincisi ise sînâî delildir. Sînâî olmayan delil yukarıda bahsettiğimiz durumsal ve lafzi delillerin kendisidir. Sînâî delilin bilinmesi ise nahiv ilminin kurallarının bilinmesine hastır. Mesela nahiv ulemâsı (لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ) “Kıyamet gününe yemin ederim!”¹⁴² ayetinin لَأَنَا takdirinde¹⁴³ olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Basralılara göre şimdiki zamanı ifade eden fiillerin üzerine kasem edilmez.¹⁴⁴ فَكُنْتُ وَأَصْلُكَ عَلَيْهِ “Kalktım ve onun gözüne vurdum.” örneği de bu delilin örneklerindendir. Bu cümlemin takdiri وَأَنَا أَصْلُكَ şeklindedir. Çünkü vâv-ı hâliyye فَ edatı olmayan olumlu muzari fiillinin başına gelmez. Görüldüğü üzere bu örneklerde hazfin iki çeşit delillerinden sînâî delil bulunmaktadır.

Sînâî delil hakkında şiiirden de istişhad edilmiştir:

"إِنَّ مَنْ لَمْ فِي بَنِي بِنْتِ حَسَّانَ أَلْمَهُ وَأَعْصِهِ فِي الْخَطُوبِ"

“Kim beni Bint-i Hassân oğullarından dolayı kınarsa,
Ben de onu kınarım ve sıkıntılarda ona karşı çıkarım.”

Bu şiirin takdiri إِنَّ şeklinde durum zamirinin hazfedilmesi üzerinedir. Çünkü şartın ismi kendinden önce gelende amel etmez.

Yukarıda bahsettiğimiz lafzi delilin şartlarından bir tanesi de hazfedilen kelimeye lafzen ve manen uygun olmasıdır. Mesela زَيْدٌ ضَارِبٌ وَعَمْرٌ örneğinde وَعَمْرٌ lafzından sonra ضَارِبٌ kelimesi takdir edilmiştir. Bu örnekte zikredilen ضَارِبٌ kelimesiyle takdir edilen ضَارِبٌ kelimesi hakkında farklı anlamlar

¹⁴⁰ Nisâ Suresi, 127.

¹⁴¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/321.

¹⁴² Kıyâmet Suresi, 1.

¹⁴³ Böyle bir takdirde لَمْ hazfedilmiş mübteda için ibtidâiyye olarak kabul edilmiş. Kasem için gelmemiştir. Çünkü Basralılara göre hal fiili için kasem yapılmaz. Lam harfinin takdiri Kufelilere göre ise kasem içindir.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/325.

kastedilirse hazfedilmesi caiz değildir. Nitekim bu kelime vurmak, dövmek anlamı dışında yolculuk yapma anlamına da gelmektedir.¹⁴⁵

2- Hazfedilen şey cümlelerin bir cüz'ü olmaması gerekir: Mesela fail, nâibu'l fail, faile benzeyen كان ve kardeşlerinin ismi bu sebepten dolayı hazfedilmez. Ancak (رَيْدًا ضَرَبْتُهُ), (يَا عَبْدَ اللَّهِ), (قَالُوا خَيْرًا) örneklerinde olduğu gibi failin fiille birlikte hazfedilmesi caiz olmuştur. Bu örneklerin takdirleri (قَالُوا) (ضَرَبْتُ رَيْدًا ضَرَبْتُهُ) ve (أَدْعُو عَبْدَ اللَّهِ), (أَنْزَلَ رَبُّنَا خَيْرًا) şeklindedir.¹⁴⁶

3- Hazfedilen şeyin te'kid edilmiş olmaması gerekir: Örneğin الَّذِي رَأَيْتُ cümlesinde رَأَيْتُ fiiline bitişen nasb zamiri olan هـ (ha) hazfedilmiştir. Bu cümlede hazfedilen zaminin نَفْسُهُ kelimesiyle te'kid edilmesi engellenmiştir. Çünkü te'kid cümlede uzatmayı istemektedir. Hazif ise tam zıttını yani kısalığı istemektedir. Bu şartı ilk olarak Ahfeş zikretmiştir. Aynı zamanda Fârisî (v. 377), İbn Cinnî ve İbn Malik'te bu şarta tabi olmuşlardır.¹⁴⁷

İbn Cinnî bu şart bağlamında (الَّذِي ضَرَبْتُ رَيْدًا) örneğinin te'kid edilerek kullanılmasını caiz görmemiştir. Çünkü bu örnekte hazfin yapılmasındaki amaç, uzun ismi hafifletmek yani kısaltmaktır. Hazfedilen kelime te'kid edildiğinde bu amaç ortadan kalkmış oluyor. Çünkü te'kid, hafifletme ve kısaltmanın zıttıdır. Sonuç olarak mülhak fiiller idğam edilerek amacın dışına çıkması sebebiyle caiz olmadığı gibi¹⁴⁸ bu iki hükmün de bir arada toplanması caiz değildir.¹⁴⁹

4- Mahzufun hazfi, kısaltılmış şeyin daha da kısaltılmasına sebep olmamalıdır: Örneğin isim fiil ma'mûlû olmadan hazfedilemez. Çünkü isim fiil, fiilin muhtasarıdır. Bu şart hakkında Sibeveyh (رَيْدًا فَاقْتُلْهُ) ve (شَأْنُكَ وَالْحَجَّ) cümlelerine bakıldığında bunların takdirinin (عَلَيْكَ رَيْدًا فَاقْتُلْهُ) ve (عَلَيْكَ شَأْنُكَ مَعَ) şeklinde olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Hişâm bu örneklerde

¹⁴⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/329; ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî 'ulûmi'l-kur'ân*, 3/114; et-Tehânevî, *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâti'l-funûn*, 637.

¹⁴⁶ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/336-338.

¹⁴⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/338-340.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/338-340. Bu örnekte amaç kelimenin te'kid edilmesidir. İdğam yapılması sonucunda ise kısaltma meydana gelmiş olur ki böylelikle amaç ortadan kalkmış olur.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/339.

Sibeveyh'in cümledeki manayı açıkladığını, yoksa burada i'rab durumunu kastetmediğini söylemiştir.¹⁵⁰

5- Hazfedilen kelime zayıf bir âmil olmamalıdır: Cer harfi ve fiilleri cezm ve nasb eden harfler hazfedilmez. Ancak bu harflerin sık kullanıldığı yerlerde ve delilin güçlü olduğu yerlerde hazfedilir. Mesela istifham için olan كم harfinden sonra مِنْ harfi cerinin hazfedilmesi delilin güçlü olduğu yerlerdendir. (بَكَمْ دَرَهُمْ إِشْتَرَيْتَ؟) “Kaç dirheme satın aldın?” örneğinde olduğu gibi. Nasb eden أَنْ harfinin bazı özel yerlerde hazfedilmesi de delilin güçlü olduğu yerlerdendir. Ancak bunlar kural dışı olduğundan dolayı kendilerine kıyas edilmez.¹⁵¹

6- Hazfedilen kelime bir unsurdan bedel olmamalıdır: Mesela (أَمَّا أَنْتَ) (Sen çıktığın için çıktım.” örneğinde ما harfi hazfedilmez. Çünkü örneğin takdiri (لَأَنْ كُنْتُ مُنْطَلِقًا أَنْطَلَقْتُ) şeklindedir. كَانَ hazfedilip ما onun yerine bedel olarak getirilmiş, أَنْ edatının ن (nun) harfi, ما edatının م (mim) harfine idğam edilmiş ve zamir munfasıl olarak zikredilmiştir. (إِفْعَلْ هَذَا إِمَّا لَا) “İster bunu yap, ister yapma.” örneğinde de لَا harfi hazfedilmez. Bu cümlemin takdiri (إِفْعَلْ هَذَا إِنْ كُنْتُ لَا تَفْعَلْ غَيْرَهُ) şeklindedir. Bu örnekte كَانَ fiilinin kendisi, ismi ve لَا harfi hariç haberi hazfedilmiştir. Hazfedilen fiilin bedeli olarak ما harfi gelerek إِنْ harfine idğam edilmiştir. (عِدَّةٌ، إِقَامَةٌ، إِسْتِقَامَةٌ) kelimelerinden ة harfi hazfedilmez. Çünkü misal vâvilerin masdarlarından tâ-i ivaz, hazfedilen illet harfinin bedeli olarak getirilmiştir. Bu kelimelerin asılları (وعد، إقوام، إستقوام) şeklindedir.¹⁵²

Mahzfun bedel olmaması şartından dolayı كَانَ fiilinin haberi de hazfedilmez. Çünkü o, mastarının yerine getirilmiş gibidir. Bu yüzden كَانَ fiilinden sonra mastar ve haber aynı cümle içerisinde zikredilmez. Mesela كَانَ عبدُالله كونا تقيا gibi masdar ve haber bir arada zikredilerek kullanılmaz.¹⁵³

7- Mahzuf kelimenin hazfi amel etmeye hazırlanan âmili amelden engellememelidir: Mesela (ضَرَبَنِي وَضَرَبْتُهُ زَيْدٌ) “Zeyd bana vurdu, bende ona vurdum.” örneğinde Basralılar • (ha) zahirinin hazfını engellemişlerdir. Şayet

¹⁵⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, 6/343-344.

¹⁵¹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/345.

¹⁵² İbn Hişâm, a.g.e. , 6/345-347.

¹⁵³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/345-347.

zahir hazfedilirse زید kelimesi ضَرَبْتُ fiilinin mefulü konumuna girmiş olur. Ancak onda nasb amelini yapamaz. Çünkü زید kelimesi birinci fiilin failidir.¹⁵⁴

8- Hazfedilen kelime, güçlü âmilin varlığına rağmen zayıf âmille amel etmeye sebep olmamalıdır: Mesela (زَيْدٌ ضَرَبْتُه) “Zeyd’i dövdüm.” örneğinde Basralılar meful konumunda olan هـ (ha) zahirinin hazfedilmesini engellemişlerdir. Çünkü ha zahirinin hazfedilmesi sonucu ضَرَبَ fiili, mübteda konumunda olan زید lafzında amel etmek isteyecektir. Aynı zamanda ha zahirinin hazfedilmesi sonucu, fiilin amel etmesi mümkün olmasına rağmen mübtedayla amel edilecektir. Oysaki fiil gibi güçlü bir âmilin varlığında fiile kıyasla mübteda gibi zayıf âmille amel etmek caiz değildir.¹⁵⁵

Bu bilgiler doğrultusunda İbn Hişâm hazif olgusu için gerekli olan şartları gramer eserinde bu kısımlarla açıklamıştır. Bir cümlede hazfin yapılabilmesi için bu sekiz şarta uyulması gereklidir. Bakıldığında hazfin şartlarından ilk şart olan hazfin yapılabilmesi için delilin varlığı şartı hariç diğer şartların hepsi dilin gramer ve belâgat bölümüyle alakalıdır. Genel bir bakışla diğer âlimlerin hazfin şartları hakkındaki açıklamalarına bakıldığında, Nahiv âlimlerinin bu şartlar arasında görüş birliği içerisinde oldukları şartlar: mahzufa dair bir delilin var olması ve hazif işleminin cümledeki kastedilen mananın anlaşılması konusunda her hangi bir karışıklığa sebebiyet vermemesi şartlarıdır.

2.1.5. Hazfin Amaç ve Sebepleri

Dil âlimleri hazif konusunun amaç ve sebepleri hakkında birçok görüşler ortaya koymuşlardır. Genel bir bakış ile bakıldığında bu sebepler belli bir başlık altında toplanmamış, dağınık ve serpiştirilmiş bir üslupla ele alınmıştır. Örneğin kitabın ortasında bahse konu olacak sebebi ilgilendiren bir örnekle karşılaşıldığında bahsedilen sebep örnek zikredildikten sonra açıklanması sonucu bizlere ulaşmıştır.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/347.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/348.

Bazen kelamın uzunluğundan dolayı bir cümle veya daha fazlası hazfedilebilir. Ancak bu hazfın gerçekleşmesi için hazfedilen cümleye dair bir delilin bulunması şarttır. Şart cümlesinin cevabının hazfedilmesi de bu bağlamdadır. Örneğin (وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ) “Onlara ‘Önünüzdekinden ve arkanızdakinden sakının ki rahmet göresiniz’ dendiğinde (aldırış etmezler).”¹⁶² ayetinde cevap zikredilmemiştir. Cevabın takdiri (وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ) kelimesidir. Bunun delili ise sonrasında gelen (وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ) “Onlara rablerinin âyetlerinden bir âyet gelmeyedursun, illâ da ondan yüz çevirirler.”¹⁶³ ayetidir.¹⁶⁴

3- Şiir zarureti: Şiirlerin kendine özgü bir vezni ve düzeni vardır. Şiirlerde bu düzenin korunması için şair kimi zaman hazfe ihtiyaç duyar. Şiirlerdeki bazı kelimelerin sonlarında gelen harekeli harfin veya harflerin hazfedilmesi düzenin korunması sebebiyledir. Şiir zarureti, şair için ruhsat olarak sayılır. Bu sebeple bazen şairin şiir veznini koruması için nahiv kuralları çerçevesinden çıkması ya da asıl kuralın dışına çıkmasına izin verilmiştir.¹⁶⁵ Bu sebepten dolayı hazfın gerçekleştiği birçok örnek vardır. Ancak burada bir tanesini zikretmekle yetineceğiz:

دَرَسَ الْمَنَا بِمُتَالِعٍ فَأَبَانَا

(Mutâli‘, Ebân bölgesinde bulunan evler yok oldu ve izleri kayboldu.)

Örnek olarak ele alınan şiirde geçen الْمَنَا kelimesinin aslı الْمَنَازِل’dir. Bu kelimenin sonunda bulunan iki harf hazfedilerek şiirin vezni ve düzeni korunmuştur.¹⁶⁶

4- İ‘rab dolayısıyla hazf: Burada i‘raktan kastedilen amillerin muzari fiilin ve mu‘rab isimlerin sonlarına zahiren yani lafzen ya da takdireni etmesidir.

¹⁶² Yâsîn Suresi, 45.

¹⁶³ Yâsîn Suresi, 46.

¹⁶⁴ Tahir Süleyman, *Zâhiratu’l-hazf*, 45.

¹⁶⁵ Tahir Süleyman, a.g.e. , 47-48.

¹⁶⁶ Tahir Süleyman, a.g.e. , 48.

Muzari fiil cezm halinde i‘rabından dolayı müfred sahih fiillerde hareke, nakıs fiillerde ise sondaki illetli harf hazfedilir. Mesela لَمْ أَغْضَبْ، لَمْ أَقُلْ kelimelerinde i‘rabtan dolayı sondaki harflerin ötre olan hareketleri hazfedilmiştir. Harekeleri hazfedilen harfler sakın olarak telaffuz edilmiştir. Bu durum efâl’i hamselerde ise لَمْ يَكْتُبَا، لَمْ يَكْتُبَا örneklerinde olduğu gibi sondaki nunun hazfedilmesiyle gerçekleşir.¹⁶⁷ Bu bilgilere binaen i‘rab dolayısıyla yapılan hazf sadece hazfe muhatap kelimelerin sonlarına, harekenin veya harfin hazfedilmesi suretiyle etki etmiştir.¹⁶⁸

5- Terkipten (cümlelerin oluşumundan) dolayı: Arapça’da üç çeşit terkip vardır. Bunlar isnâdî, mezcî ve izâfî terkiplerdir. Bu oluşumlardan mezcî ve izâfî olanlar hazfe sebebiyet vermektedir.

İki veya daha fazla kelimenin birleşimiyle elde edilen tek isme delalet eden mezci terkiplerde, harf veya tenvin hazfedilir. Mesela تِسْعَةً ve أَحَدَ عَشَرَ sayılarıyla aralarında bulunan sayıların her iki parçası fetha üzerine mebnidir. Ancak اِثْنَيْ عَشَرَ ve اِثْنَيْ عَشَرَ lafızları mebni değildir. Bu sayılarda birinci parça ikinci kelimenin i‘rabıyla i‘raplanır. Sayılar terkibe uğradıklarında her iki parçadan atıf harfinin hazfı gibi tenvin hazfedilir. Çünkü örneğin خَمْسَةَ عَشَرَ terkiplerinin aslı خَمْسَةٌ وَعَشْرَةٌ şeklindedir. İki parçanın birleşiminden sonra atıf harfî ve tenvin hazfedilmiştir.¹⁶⁹

İzâfî terkiplerde ise ya tenvin hazfedilir veya tenvine benzeyen nun hazfedilir.¹⁷⁰ İzâfî terkipler iki çeşit olarak değerlendirilmiştir. Yukarıda bahsedilen durum yaygın olan kısımdır. Diğer kısım ise şudur; Nahiv âlimlerinin çoğunluğu izafenin aslen لام (lâm), في (fi) ve من (min) manasında olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde izâfî terkiplerde terkiplerin ihtiyaç duyduğu manaya göre harfin hazfedildiği söylenmiştir. Ancak Sîbeveyh ve cumhur, muzafun ileyhin muzaf ile cer edildiği ve gizli bir harfin bu oluşumda etkisi olmadığını söylemiştir.¹⁷¹

¹⁶⁷ Tahir Süleyman, *Zâhiratu 'l-hazf*, 64-65.

¹⁶⁸ Tahir Süleyman, a.g.e. , 65.

¹⁶⁹ Tahir Süleyman, a.g.e. , 65-67.

¹⁷⁰ Şöyle ki bu nûn, tesnî ve cemi‘ müzekker salimlerin terkiplerinde hazfedilir.

¹⁷¹ Tahir Süleyman, a.g.e. , 68.

Bazen izâfî terkiplerde birleşimden dolayı muzaftan tâ-i ivaz yani müenneslik tâ'sı إِقَامَ الصَّلَاةِ örneğinde olduğu gibi hazfedilir. Çünkü izafet dışında الإِقَامَةُ kelimesinin إِقَامَ olarak kullanıldığı görülmemiştir. Yukarıda bazen lafzının kullanılması böyle yerlerde tâ harfinin hazfedilmesinin caiz olduğunu ifade etmektedir. Ancak karışıklıktan emin olmak için vacip değildir.¹⁷²

6- Kıyâsî sebeplerden dolayı: Bazen hazif belli kurallar sebebiyle meydana gelir. Mesela iki sakin harf bir kelimedede veya iki kelimedede bir arada geldiğinde birinci harf ya hazfedilir ya da harekelendirilerek okunur. بَغْ، خَفْ، تَقُولُ emr-i sîgaları bu kısma örnektir. قُلْ örneğini ele alacak olursak aslı قُولْ şeklindeydi. Muzari harfi hazfedilip fiilin sonu cezm edilmesi sonucu قُولْ kalıbına girmiştir. Bu durum itibariyle iki sakin yan yana olduğu için med harfi olan vav harfi hazfedilerek قُلْ şeklini almıştır.¹⁷³

Ef'âl'i hamselerde ref' nûn'u ile te'kîd nûn'u bir arada geldiği zaman ref' nûn'u hazfedilir ve te'kîd nûn'u olduğu yerde bırakılır. تَأْمُرُونِي örneğinde olduğu gibi.

İllet harfleri de sıkletten dolayı bazı yerlerde kıyâsî olarak hazfedilir. Mesela fâu'l-fiili vav olan يَفْعُلْ vezninde olan muzari fiilden illet harfi olan vav harfi hazfedilir. يَعْدُ - وَعَدَ örneğinde olduğu gibi.¹⁷⁴

Katı' hemzesi de bazen ağırlıktan olayı hazfedilir. Hemze hakkında Sîbeveyhî "Onun mahreci boğazın en dibi olduğu için sesli cehr harfidir. Hem ağır hem de şiddetli harf olduğu için hazfedilir."¹⁷⁵ Mesela اِفْعَالْ babının muzari fiilinde katı' hemzesi kıyâsî olarak hazfedilir. Örneğin اَكْرَمَ - يُكْرِمُ fiillerinde olduğu gibi. Bu örnekteki hazfın sebebi اَكْرَمُ şeklinde mütekellim hemzesiyle başladığında iki hemzenin bir arada toplanmasının kötü karşılanmasından dolayıdır. Bu sebeple mütekellim sîgasında yapılan katı' hemzesinin hazfı diğer sîgalara da hamledildi.¹⁷⁶

¹⁷² Tahir Süleyman, *Zâhiratu'l-hazf*, 69.

¹⁷³ Tahir Süleyman, a.g.e. , 73.

¹⁷⁴ Tahir Süleyman, a.g.e. , 79-81.

¹⁷⁵ Tahir Süleyman, a.g.e. , 83.

¹⁷⁶ Tahir Süleyman, a.g.e. , 83-84.

Kıyâsî sebeplerden bir diğeri vakıf sebebiyle hazfin yapılmasıdır. Bu kelimenin sonundan konuşmayı kesmeyle gerçekleşir. Yani kelimenin sonunda bulunan harekenin yerine sükûn okunur.¹⁷⁷

Hazfin gerçekleştirilmesi için yukarıda bahsedilenler dışında birçok sebep vardır. Bu bahsedilen sebepler dışında hazif işleminin gerçekleştirilmesi sürecinde bazı amaçlarda vardır. Bu amaçlar başlıca şunlardır:

1- Tahfif: Araplar dillerini kullanırken telaffuzlarını kolaylaştırmaya ve hafifletmeye son derece dikkat etmişlerdir. Bu yüzden tahfif amacıyla birçok yerde hazfe ihtiyaç duymuşlardır. Mesela iki sakin harfin yan yana gelmesi sonucunda hazfin yapılması, bazı hareketlerin hafifletilip okunurken sakin olarak okunması ve bu iki örnek dışındaki yerlerde hazfin yapılmasındaki asıl amaç tahfiftir.¹⁷⁸

2- Cümlede Îcâz ve İhtisâr: Cümle oluşumlarında hazfin çeşitleri arasında çok kullanılan bu amaç mütekellimin kısaltmayı istemesinin bir neticesidir. Îcâz ve ihtisâr, cümlelerin uzayarak ağırlaşmasını önler. Bu amaç doğrultusunda en çok hazif sıra cümlelerinde yapılır. Şart ve kase cümlelerinde de bu amaçtan dolayı hazfin gerçekleştiği görülmektedir.¹⁷⁹

3- İttisâ': Bu kısım îcâz ve ihtisâr için yapılan hazif çeşididir. Fakat ittisa' mecazın bir çeşidi olarak ele alınır. Çünkü kelimeye önceden verilmiş hükmün yerine başka bir hüküm verilmesi, hakiki hükmün olmadığı sonucunu oluşturur. Mesela bir cümlede muzafın hafifletilip muzafun ileyhin onun yerine geçmesi bu kısma örnektir. (وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ) ayetinde olduğu gibi. Bu ayetin takdiri (وَاسْأَلِ أَهْلَ الْقَرْيَةِ) şeklindedir. Bu ayette القرية kelimesi hafif işlemi gerçekleşmeden önce cer konumundadır. Onun fethalı olarak telaffuz edilmesi mecazdır.¹⁸⁰

Başlıca bir cümlede veya kelimede hazfin yapılmasını gerektiren amaç ve sebepler bu kısımlardan oluşmaktadır.

¹⁷⁷ Tahir Süleyman, *Zâhiratu 'l-hazf*, 86.

¹⁷⁸ Tahir Süleyman, a.g.e. , 99.

¹⁷⁹ Taftâzânî, *Muhtasaru 'l-me'ânî*, 208-213; Tahir Süleyman, a.g.e. , 100.

¹⁸⁰ Kazvînî, *el-Îzâh*, 204-205; Taftâzânî, a.g.e. , 312; Tahir Süleyman, a.g.e. , 102.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen hazîf örneklerinden bazıları şunlardır:

(وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ امْنُوا كَمَا امْنِ النَّاسُ قَالُوا أَنْتُمْ كَمَا امْنِ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ)

(Onlara “Diğer insanlar gibi siz de iman edin” denildiğinde, “Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?” derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler.)¹⁸¹ Bu ayette bilmiyorlar anlamında olan لَا يَعْلَمُونَ ifadesinin muhatabı yani mefulü hazfedilmiştir. Ayetin takdiri السُّفَهَاءُ أَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (Asıl akılsızların kendileri olduğunu bilmiyorlar.) şeklinde olmuştur.

(قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبِ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَيْتُ إِلَّا مَا يُوْحَىٰ إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ)

(De ki: “Ben size, Allah’ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım.” De ki: “Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?”¹⁸² Bu ayette ise düşünmez misiniz anlamına gelen أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ifadesinin mefulü hazfedilmiştir ve cümleinin öncesine bakıldığında bu ayet كَرُونَ عَدَمَ اسْتَوَاءِ الْأَعْمَى وَالْبَصِيرِ (Kör ile görenin bir olmadığını düşünmez misiniz?) takdiri üzerinedir.

(هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَىٰ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ)

(Onlar, “Resûlullah’ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler” diyenlerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır; ama münafıklar anlamıyorlar!)¹⁸³ Bu ayette de anlamıyorlar anlamını ifade eden لَا يَفْقَهُونَ lafzının mefulü hazfedilmiştir ve bu cümle لَا يَفْقَهُونَ أَنَّ لِلَّهِ خَزَائِنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ (Göklerin ve yerin hazinelerinin Allah’ın olduğunu anlamıyorlar.) takdirindedir.

Bu ayetlere bakıldığında mefulün hazfedildiği görülmektedir. Meful cümle içerisinde fudla olarak yani fazlalık olarak nitelendirilir. Şayet cümleinin anlamı umde denilen temel öğelerle tamamlanıyorsa fudla olan

¹⁸¹ Bakara Suresi, 13.

¹⁸² En‘âm Suresi, 50.

¹⁸³ Münâfikûn Suresi, 7.

kelimenin hazfedilmesinde sakınca görülmemiştir. Bu hazif türüne Kur’ân’da ve diğer metinlerde sıkça rastlanılmaktadır.

İbn Hişâm’da bu tür hazfin yani mefulün –fudla kelimenin- cümleden hazfedilmesi için delilin varlığına gerek olmadığını söylemiştir. Ancak fudla kelimenin hazfedilmesi sonucu anlam bozukluğu meydana gelecekse, delilin varlığının şart olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁴

(وَسُئِلَ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ)

“İstersen orada bulunduğumuz şehrin halkına ve aralarında geldiğimiz kafileye de sor. Biz gerçekten doğru söylüyoruz.”¹⁸⁵ İbn Hişâm bu ayette mudafın hazfedildiğini söylemiştir. Ayetin takdiri ise أَهْلُ الْقَرْيَةِ şeklindedir. Ayette halk ifadesinden kastedilen Mısır halkıdır.¹⁸⁶

(وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ)

“Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi.”¹⁸⁷

Nahiv âlimleri bu ayette halk anlamında olan أَهْلُ kelimesini, مِنْ (min) ve ayette geçen iki fiilden sonrasına takdir etmişlerdir. Sonuç olarak ayetin takdiri وَكَمْ مِنْ أَهْلٍ قَرْيَةٍ şeklinde olmuştur. Ebû Hayyân bu ayet hakkında وَكَمْ مِنْ أَهْلٍ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ şeklinde hem مِنْ (min) harfinden sonra hemde zikredilen iki fiilden sonra أَهْلُ kelimesinin takdir edilmesi gerektiği görüşündedir. İbn Hişâm’da bu ayette hazfedilmiş kelimenin olduğunu ve Ebû Hayyân’ın bu konudaki görüşüne tabi olarak مِنْ harfinden ve iki fiilden sonra أَهْلُ kelimesinin takdir edildiğini söylemiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 6/318-319.

¹⁸⁵ Yûsuf Suresi, 82.

¹⁸⁶ İbn Hişâm, a.g.e. 6/409.

¹⁸⁷ A’râf Suresi, 4.

¹⁸⁸ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/410.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EDATLARDA HAZİF

Arap dilinde bazı harfleri kullanmadan gerçekleştirilen söz sanatı olarak ifade edilen hazif terimi¹⁸⁹, cümlede dile ağır gelen ifadelerden kaçınmayı ve konuşmalarda hafifliği sağlamayı amaçlamaktadır. Hazif olgusu tür olarak harflerde, isimlerde ve fiillerde gerçekleşmektedir. Bu bölümde hazfin türlerinden edatların yani harflerin hazfedilmesi konusu üzerinde durulacaktır.

İbn Cinnî *el-Hasâis* adlı eserinde harflerin hazfinin kıyâsî olmadığını söylemiştir. Sebep olaraksa, harflerin cümleye kısaltma işlevi görmesi için girdirildiğini söylemiştir. Şayet hazfetmek için götürülürse, cümlede kısaltma yapılmış olur. Kısaltılmış cümleyi kısaltmanın zorlama olacağını söylemiştir.¹⁹⁰

İbn Hişâm en-Nahvî birçok eserinde hazif konusuna yer vermekle birlikte özellikle *Muğni 'l-lebîb* 'an kutubi 'l-e 'ârib adlı eserinde bu konuyu detaylı bir şekilde türleri, şartları, amaç ve sebepleri kısımlarını örneklerle destekleyerek açıklamıştır.

İbn Hişâm'ın eserinde bahsettiği hazfin gerçekleştiği edatlar şu kısımlardan oluşmaktadır:

3.1. Mevsûlün Hazfî

İbn Hişâm mevsûlü isminin hazif edilmesi konusunda Kûfeliler ile Ahfeşin caiz gördüğünü söylemiştir. İbn Mâlik *Şerhu 'l-kâfiyeti 'ş-şâfiyye* isimli kitabında mevsûlü isminin diğer mevsûle atıf edilmiş olmasını şart koşarak diğerlerinin görüşüne tabi olmuştur.¹⁹¹ Bu görüşü savunanların delil olarak ileri sundukları örnekler ise şunlardır:

¹⁸⁹ İsmail Durmuş, “HaziF”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Tdv Yayınları, 1998, s. 122.

¹⁹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/273.

¹⁹¹ Cemaluddin Ebu Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Mâlik et-Tâi el-Ceyyânî, *Şerhu 'l-kâfiyeti 'ş-şâfiyye*, Mekke: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 1982, 313- 314.

{وَقُولُوا ءَامَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ} “Bize ve size indirilene iman ettik deyin.”¹⁹²

Bu ayet-i kerimenin takdiri اُنْزِلَ إِلَيْكُمْ şeklinde mevsûlün hazfî üzerinedir.

Hasan b. Sâbit’in şu sözü de bu konuya delil olmuştur:

أَمَّنْ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَيَمْدَحُهُ وَيَنْصُرُهُ سَوَاءٌ؟

“Sizden Allah Rasulüne (sav) hicveden kişiyle

Onu öven ve ona yardım eden kişi eşit midir?”

Bu beyitte takdir وَمَنْ يَمْدَحُهُ şeklinde hazfedilen mevsûl olan مَنْ edatının varlığıyla olmuştur. Mevsûlü ismînin hazif edildiği görülen ve bu konuya delil olarak gösterilen bir başka beyit ise şudur:

مَا الَّذِي دَأْبُهُ احْتِيَاظٌ وَحَزْمٌ وَهَوَاهُ أَطَاعَ يَسْتَوِيَانِ

“Kişiliği ihtiyat ve istikrar üzerine olan ile

Hevâsının ardına düşen kimse eşitmidir?”

Bu beyitte de اَلَّذِي أَطَاعَ هَوَاهُ şeklinde yapılan takdir, mevsûlü ismînin hazif edildiğini göstermektedir.¹⁹³

Basralılar mevsûlü ismînin hazif edilmesine mutlak bir şekilde karşı çıkmışlardır. Ancak İbn Hişâm eserinde Basralıların karşı çıktıklarına dair bir görüşten bahsetmemiştir. İbn Hişâm’ın bu tutumundan da kendisinin bu konuda Kûfelilerin görüşünü savunduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Atf Harfinin Hazfî

İbn Hişâm atf harfinin hazif edilmesinin çoğunlukla şiirlerde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Şiir dışındaki yerlerde her ne kadar gerçekleşmiş olsa da şiirlerdeki kadar çok değildir.¹⁹⁴

¹⁹² Ankebût Sûresi, 46.

¹⁹³ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/ 419; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/ 386.

¹⁹⁴ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 466.

Ebu'l-Hasan el-Ahfeşî atıf harfinin hazif edilmesi konusunda şöyle bir örnekten de bahsetmiştir.²⁰⁰

أَعْطِه دِرْهَمًا دِرْهَمَيْنِ ثَلَاثَةً (Ona ya bir ya iki ya da üç dirhem ver.)

Bu örnekte de اُ harfinin gizlenmiş olduğu öne sürülmüştür. Sonuç olarak bu örnek أَعْطِه دِرْهَمًا أَوْ دِرْهَمَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةً şeklinde takdir edilir.²⁰¹ Aynı zamanda bu örnekte دِرْهَمَيْنِ kelimesinin دِرْهَمًا kelimesinden bedel olmasının muhtemel olduğu söylenmiştir.²⁰²

3.3. اُ Edatının Ma'tufu ile Hazfi

İbn Hişâm'a göre atıf harflerinden olan اُ harfi bazen ma'tufu ile hazfedilir. Yani اُ edatı dışındaki atıf harflerinin ma'tuflarıyla hazfedilmesi durumu her ne kadar çok olsa da, bu durum اُ edatında daha az gerçekleşmektedir.²⁰³

دَعَانِي إِلَيْهَا الْقَلْبُ إِنِّي لِأَمْرِهِ مُطِيعٌ فَمَا أَدْرِي أُرْسَدُ طَلَابُهَا (اُ اُ غِي)

“Kalp beni ona davet etti, onun davetine itaatkârim

Bilmem ki onu istemek doğru mu yoksa aldatmaca mı?”

Örnek olarak ele alınan bu beyitte, cümlelerin sonunda bulunan اُ اُ غِي ifadesi hazfedilmiştir.²⁰⁴

3.4. Fâ'i Cevâbın Hazfi

İbn Hişâm en-Nahvî cevap için olan فاء edatının hazfedilme durumunun sadece zaruret anlarında gerçekleştiğini belirtmiştir.

مَنْ يَفْعَلِ الْحَسَنَاتِ اللَّهُ يَشْكُرْهَا وَالتَّوَّابُ بِالْإِثْمِ عِنْدَ اللَّهِ مِثْلَانِ

“Kim iyilik yaparsa, Allah onun karşılığını verir.

Allah katında kötülük de aynıdır, onun karşılığını verir.”

Bu beytin takdiri مَنْ فَعَلِ اللَّهُ يَشْكُرْهَا şeklinde olmuştur. Yani الله lafzının önünde مَنْ şart edatının cevabı olan فاء edatı hazfedilmiştir.

²⁰⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/ 467.

²⁰¹ Bahâuddîn b. Akil, *el-Musâid alê teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât, Mekke: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 2010, 2/ 474.

²⁰² İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 467.

²⁰³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 435.

²⁰⁴ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 435; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/ 394.

Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'te فاء edatının hazfedilmesini caiz görmüştür ve bu konuyu kitabında ele alarak örneklendirmiştir.²⁰⁵

{كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ}

“Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.”²⁰⁶

Bu ayetin takdiri فَالْوَصِيَّةُ şeklinde gerçekleşir. Yani الْوَصِيَّةُ kelimesinin önünde şart edatı olan إِنْ harfinin cevabı olan فاء harfi hazfedilmiştir. Aynı zamanda bu ayete şöyle bir takdirde yapılmıştır. Ayette bulunan الْوَصِيَّةُ kelimesi ayetin başında bulunan كُتِبَ fiilinin nâibu fâilidir. Şart edatı olan إِنْ harfinin cevabı ise hazfedilmiş olan فَلْيُوصَ kelimesidir.²⁰⁷ Ahfeş dışındakiler الْوَصِيَّةُ kelimesinin تَرَكَ fiilinin faili olduğunu söylemişlerdir.²⁰⁸

3.5. Hal Vavının Hazfi

İbn Hişâm hal vavının hazfedilmesi konusunda şu beytin istişhad edildiğini söylemiştir:

نَصَفَ النَّهَارُ الْمَاءَ غَامِرُهُ وَرَفِيقُهُ بِالْغَيْبِ لَا يَدْرِي

“Su dolarken gün yarıya ulaştı.

Arkadaşı orada yokken ne bilsin.”

Bu beyitte ki takdir إِنْ نَصَفَ النَّهَارُ وَالْمَاءُ غَامِرُهُ şeklinde hazfedilen hal vavının sübûtuyla olmuştur.²⁰⁹

3.6. فَ Edatının Hazfi

İbn Hişâm Basralıların hal olarak kullanılan mazi fiillerin فَ edatıyla birlikte kullanılmasını şart koştuklarını söylemiştir. Ahfeş şart koşulan bu görüşten istisna tutulmuştur ve bu meselede böyle bir şartın gerekli olmadığını söylemiştir. Kûfe ekolü dircisi Ferrâ ise bu meselede Basralıların

²⁰⁵ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/ 470; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/ 411.

²⁰⁶ Bakara Suresi, 180.

²⁰⁷ ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 411.

²⁰⁸ et-Tehânevî, *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâti 'l-funûn*, 634.

²⁰⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 470; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 411.

görüşüne uymuştur.²¹⁰ Bu durumda فَدْ edatı hem zahiri olarak hem de gizlenmiş olarak da kullanılmış olabilir. Mesela; {وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرَّرْتُمُ إِلَيْهِ ...} “Üzerine Allah’ın adı anılarak kesilen hayvandan niçin yemeyesiniz ki? Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda kalmanız dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır.”²¹¹ Bu ayet-i kerimde mazi fiil olan فَصَّلَ kelimesinin başına zahiri olarak فَدْ edatı gelmiştir ve fiile hal anlamı yüklemiştir.²¹²

{أَتُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ} “Toplunun en alt kesimi sana uyduğu halde sana nasıl iman edelim?”²¹³ Bu ayete bakıldığında mazi fiil olan وَاتَّبَعَكَ kelimesinin başında فَدْ edatı gizlenmiş yani hazfedilmiş şekilde gelmiştir. Yani ayetin takdiri فَدْ وَاتَّبَعَكَ şeklinde olmuştur.

{أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ} “Göğüslerine sıkıntı geldiği halde size gelenler...”²¹⁴ Bu ayette de حَصِرَتْ fiilinin önünde hazfedilmiş olarak فَدْ edatı gelmiştir. Ayetin takdiri ise فَدْ حَصِرَتْ şeklinde olmuştur.²¹⁵

Kûfeliler فَدْ edatının hal olan mazi fiilinin başında olması şartını savunan Basralılara karşı çıkmışlardır. Onlar كَنْ ve kardeşlerinin haberi olarak gelen mazi fiillerin başında فَدْ edatının getirilmesini şart koştular. Yani Kûfeliler Peygamber efendimizin (sav) "الَيْسَ فَدْ صَلَّيْتَ مَعَنَا" şeklinde buyurduğu hadiste de olduğu gibi nâkıs fiillerin mazi fiil olan haberlerinde فَدْ edatının başında olması gerektiğini söylediler.²¹⁶

Züfer b. Hâris el-Kilâbî bir beytinde şöyle demiştir:

وَكُنَّا حَسِبْنَا كُلَّ بَيْضَاءٍ شَحْمَةً عَشِيَّةً لَا قَيْنًا جُدَامًا وَجَمِيرًا

“Cüzâm ve Himyer kabileleriyle karşılaştığımız gece

Her beyazı yağ sanmıştık.”

Bu şiir فَدْ حَسِبْنَا takdiri üzerinedir. Bu beyitte mazi fiil olan فَدْ حَسِبْنَا kelimesi nâkıs fiil olan كُنَّا kelimesinin haberi olarak gelmiştir ve sonuç

²¹⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/ 471.

²¹¹ En'âm Suresi, 119.

²¹² İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 471; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 3/ 412.

²¹³ Şu'arâ Suresi, 111.

²¹⁴ Nisâ Suresi, 90.

²¹⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 471.

²¹⁶ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 471.

itibariyle Kûfelilere göre bu cümlede mazi fiilin önünde قَدْ edatının getirilmesi gerekir ki bu cümlede قَدْ edatı hazfedilmiştir.²¹⁷

Basralılar, Kûfelilerin كَانَ ve kardeşlerinin haberinin mazi fiil olması durumunda başına قَدْ getirilmesi şartına muhalif oldular. Onlar إِنَّ edatının mazi fiil olan haberinde قَدْ edatının gizlenmesini caiz gördüler. إِنَّ زَيْدًا لَقَامَ örneğinde de olduğu gibi قَدْ edatı haberin başında gizlenmiştir.

قَدْ edatının kullanımı hakkında cumhurun görüşü, kasemin cevabında olan olumlu mazi fiillerin لام ve قَدْ edatlarıyla birlikte kullanılmasıdır.

{ تَاللّٰهِ لَقَدْ ءَاثَرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا } ayeti de bu görüş için istişhad edilmiştir.

{ قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ } ayetiye lam ve قَدْ edatının hazif edildiğine dair istişhad edilen ayettir. Nitekim bu ayet ilk ayet olan وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ ayetinde bulunan kasemin cevabıdır. Kasem ile cevabın arasındaki uzaklık sebebiyle her iki edatta hazfedilmiştir.²¹⁸

حَلَفْتُ لَهَا بِاللّٰهِ خَلْفَةً فَاجِرٌ لَنَامُوا، فَمَا إِنَّ مِنْ حَدِيثٍ وَلَا صَلَاحٍ

“Ona uyudular diyerek günahkâr yeminiyle yemin ettim

Ne bir hareketlik vardır ne de bir konuşma.”

Örnek olarak ele alınan bu beyitte İbn Hişâm قَدْ edatının hazif edildiğini söylemiştir. İbn ‘Uşfûr ise cevabı kasemin sadece lâm edatıyla beraber kullanılması konusundan bahsederken bu beyti istişhad etmiştir. Sebeb olarak ise şayet durum mana bakımından hâle uzak olursa قَدْ edatı takdir edilmez demiştir.²¹⁹

{ وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَّظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ } “Andolsun ki, bir rüzgâr göndersek de onu (ekini) sararmış görseler, hemen nankörlük etmeye başlarlar.”²²⁰

İbn Hişâm, bir topluluğun bu ayette bulunan لَظَلُّوا kelimesinin أَرْسَلْنَا takdirinde olan kasem cümlesinin olumlu cevabı olmasından dolayı قَدْ edatının burada da hazfedileceğini savunduklarını söylemiştir. Ancak İbn

²¹⁷ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/ 472.

²¹⁸ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 473; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/ 412.

²¹⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 473; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 412.

²²⁰ Rûm Suresi, 51.

Hişâm ظَلُّوا kelimesi şart edatından sonra geldiği için manen müstakbeli ifade ettiğini ve bundan dolayı da bu ayette فَ edatının hazfedildiğini söyleyenlerin yanılığa düştüklerini söylemiştir. Netice olarak İbn Hişâm bu kelimenin لَيُظَلَّنَّ manasında olduğu ve فَ edatına ihtiyacın olmadığını belirtmiştir.²²¹

3.7. Tebriye لا'sının Hazfi

İbn Hişâm tebriye لا'sının hazfedilmesi konusunda Ahfeşin görüşünü ele almıştır. Ahfeş'in ifade ettiğine göre: لا رَجُلٌ وَ امْرَأَةٌ cümlesinde لا edatı hazfedilmiştir ve cümlenin takdirin لا امْرَأَةٌ şeklinde tebriye لا'sının varlığıyla olmuştur.²²²

3.8. Nâfiye olan لا Edatının Hazfi

İbn Hişâm nefiy edici لا edatının kasemin cevabı olan olumsuz muzari fiillerde hazfedildiğini ifade etmiştir.²²³

{ تَاللهِ تَقْتُلُوا تَذْكُرُ يُوسُفَ } “Allaha yemin olsun ki Yusuf’u hatırlamaktan vazgeçmeyeceksin.”²²⁴

Bu ayet-i kerimede olumsuz muzari fiil olan تَقْتُلُوا fiili cevabı kasem olarak gelmiştir ve bu kelimedden olumsuzluk edatı olan لا edatı hazfedilmiştir. Ayetin takdiri ise لا تَقْتُلُوا şeklinde olmuştur.²²⁵

İmruülkays'ın şu beyti de لا edatının hazfedilmesi konusuna örnek olmuştur:

قُلْتُ يَمِينُ اللهِ أَبْرَحُ قَائِدًا وَلَوْ قَطَعُوا رَأْسِي لَدَيْكَ وَأَوْصَالِي

“Allah’a yemin olsun ki oturmaya devam edeceğim.

Şayet yanında başımı ve uzuvlarımı koparsalar bile.”

Bu örnekte de görüldüğü üzere muzari fiil kasemin cevabında gelmiştir ve olumsuz manayı ifade etmektedir. Sonuç olarak beyitte bulunan ve cevabı

²²¹ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/ 474; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/ 413.

²²² İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 474- 475; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 413.

²²³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 475; Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Şerhu 't-teshîl li ibn mâlik*, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevi el-Mahtûn, Mısır: Dâru Hicr, 1990, 3/210.

²²⁴ Yusuf Suresi, 85.

²²⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 475; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 413.

kasem olarak gelen olumsuz muzari fiilin başından لا edatı hazfedilmiştir. Bu beytin takdiri لَا أَبْرَحُ قَائِدًا şeklinde olmuştur.²²⁶

لا edatının mazi fiil olan cevabı kasemde hazfedilme durumu muzari fiile kıyasen azdır. Ümeyye b. Ebî ‘Âid el-Hüzelî²²⁷’nin sözü bu durumun kullanımda var olduğuna delil olmuştur:

فَإِنْ شِئْتَ أَلَيْتَ بَيْنَ الْمَقَامِ وَالرُّكْنِ وَالْحَجَرِ الْأَسْوَدِ
نَسِيْتُكَ مَا دَامَ عَقْلِي مَعِي أَمْدٌ بِهِ أَمَدَ السَّرْمَدِ

“İstersen Makâm-ı İbrahim, Rukn-i Yemânî ve

Haceru’l-esved’in arasında yemin ederim ki

Aklım beraberimde olduğu müddetçe seni unutmam.

Her zaman aklımda tutacağım.”

Bu beytin takdiri لَا نَسِيْتُكَ şeklindedir. Burada أَلَيْت kaseminin cevabı olan mazi fiilden لا edatı hazfedilmiştir. Bu örnekte kendisinden لا edatı hazfedilen نَسِيْتُكَ kelimesinden bu edatın hazfedilmesi kolaydır. Çünkü نَسِيْتُكَ kelimesi lafzen mazi manen ise müstakbel olduğu için muzari fiilde hazfedilmesi kolay olduğu gibi burada da hazfedilmesi kolaydır. İbn Mâlik ise bu beyit hakkında, sadece لا edatının takdir edilmesiyle mana tamamlandığı için burada karışıklıktan emin olma sebebinden dolayı لا edatının hazfedildiğini söylemiştir.²²⁸

Mazi fiil kasemin cevabında geldiğinde nâfiye edatı لا’nın hazfedilip kasemin önüne de لا edatının gelmesi hazif durumunu kolaylaştırır. Kasem edatının önüne gelen لا edatı cevabı kasemde hazfedilen لا edatına işaret etmek için gelmiştir ve manaya bir etkisi yoktur.

فَلَا وَاللَّهِ نَادَى الْحَيُّ قَوْمِي هُدُوءًا بِالْمُسَاءَةِ وَالْعِلَاطِ

“Allah’a yemin olsun ki, Hay kavmini (misafirini)

Kötülükle ve nefretle çağırmadı. Sakince çağırdı.”

²²⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 6/ 475; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’ d-dusûkî*, 3/ 413.

²²⁷ Emeviyye dönemi şairlerindendir.

²²⁸ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 476; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 414.

Bu beytin takdiri لَا وَاللَّهِ لَا يُنَادِي الْحَيَّ şeklinde cevabı kasemde nâfiye لَا'sının varlığıyladır. Ancak cevabı kasemin mazi fiil olması ve kasem edatında لَا edatının olması, cevabı kasemde bulunan لَا edatının hazfedilme durumunu kolaylaştırmıştır.²²⁹

Kasem cümlesi dışındaki yerlerde de لَا edatının hazfedildiği işitilmiştir.

وَقُولِي إِذَا مَا أَطْلَقُوا عَنْ بَعِيرِهِمْ يَلْأَقُونَهُ حَتَّى يَوُوبَ الْمُنْخَلِّ

“Onlar hayvanlarını otlatmaya bıraktıkları zaman

Munahhal²³⁰ dönene kadar onlarla karşılaşmazlar.”

Bu beytin takdiri لَا يَلْأَقُونَهُ şeklinde لَا edatının sübutuyuladır. Burada لَا edatının hazfedilmesi konusunda kasemin etkisi yoktur. İbn Hişâm ve bir grup nahiv âliminin görüşü bu şekildedir. Ancak İbn Mâlik eseri *Şerhu'l-kâfiye*'de bu beyitte hem kasemin hem de nefiy edatının hazfedildiğini söylemiştir.²³¹ Bu durumda beytin takdirinin لَا يَلْأَقُونَهُ وَاللَّهِ لَا şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²³²

{ يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا } “Allah (cc) yoldan çıkmamanız için size açıklıyor.”²³³ Bu ayet-i kerimde لَا edatının hazfedildiği söylenmiştir. Ayetin takdiri ise لئَلَّا تَضِلُّوا şeklinde olmuştur. Yine bu ayet hakkında mudâf'ın hazfedildiği ve ayetin bu durumdaki takdirinin كَرَاهَةً أَنْ تَضِلُّوا şeklinde olduğu da söylenmiştir. Mudâf'ın hazfedilmemesi sonucunda ayetin manası ise “Allah (cc) yoldan çıkmanın kötülüğünü size açıklıyor.” şeklinde olur.²³⁴

Tehânevî eserinde { وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ } ayetinde لَا edatının hazfedildiğini ve takdirinin لَا يُطِيقُونَهُ şeklinde olduğunu söylemiştir.²³⁵

²²⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/ 476; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 3/ 414.

²³⁰ İbnu'l-Hâris b. Kays b. Sa'lebe, Cahiliye şairlerindendir.

²³¹ İbn Mâlik, *Şerhu'l-kâfiye*, 2/ 848.

²³² İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 477; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 415.

²³³ Nisâ Suresi, 176.

²³⁴ İbn Hişâm, a.g.e. , 477- 478; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 415.

²³⁵ et-Tehânevî, *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâti'l-funûn*, 635.

3.9. Nâfiye olan ما Edatının Hazfi

İbn Hişâm İbn Mu‘tî’nin (v. 628) kasemden sonra cevabı kasemden ما edatının hazfedilmesinin caiz olduğundan bahsettiğini söylemiştir. Bu durum hakkında İbn Mu‘tî *ed-Durretu ‘l-elfiyye fî ‘ilmi ‘l-arabiyye* adlı eserinde şöyle demiştir:

وَإِنْ أَتَى الْجَوَابُ مَنْفِيًّا بِلاَ أَوْ مَا كَقَوْلِي وَالسَّمَاءُ مَا فَعَلًا
فَإِنَّهُ يَجُوزُ حَذْفُ الْحَرْفِ إِذْ أَمِنُوا الْإِلْبَاسَ حَالَ الْحَذْفِ

“Şayet kasemin cevabı benim مَا فَعَل (gökyüzüne yemin olsun ki yapmadı) sözümde olduğu gibi ما ve لا edatıyla birlikte olumsuz olarak gelirse, Hazfedilme anında karışıklıktan emin olunursa ما veya لا harfinin hazfedilmesi caizdir.”²³⁶

İbnu‘l-Habbâz (v. 639) nahiv kitaplarında لا edatının hazfedildiğini gördüğünü ancak ما edatının hazfedildiğine dair bir görüş görmediğini söylemiştir. Aynı zamanda hocasının kendisine şöyle dediğini söylemiştir:

“ما edatının hazfedilmesi caiz değildir. Çünkü لا edatının kullanımı ما edatının kullanımına kıyasen daha geniş bir kullanım çerçevesine sahiptir.”²³⁷

Bu konuyla ilgili yani ما edatının hazfedilmesine delil olarak İbn Mâlik’in şiir olarak okuduğu şu beyitte gösterilmektedir:

فَوَاللَّهِ مَا نَلْتُمُ وَمَا نِيلَ مِنْكُمْ بِمُعْتَدِلٍ وَفَوْقٍ وَلَا مُتَقَارِبٍ

“Allah’a yemin olsun ki! Sizin bize sövmeniz ile (bizim tarafımızdan) size sövülmesi, eşit/dengeli uyumlu değil ve birbirine yakın da değil.”

Bu beytin aslı ما مَا نَلْتُمُ şeklindedir. Bazı yerlerde olumsuzluk için olan ما edatının hazfedildiği söylenmiştir. Bazı yerlerde ise mevsûle olan ما edatının hazfedildiği söylenmiştir.²³⁸

²³⁶ Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Mu‘tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî, *ed-Durretu ‘l-elfiyye Elfiyyetu İbn Mu‘tî fî ‘n-nahvi ve ‘s-sarfı ve ‘l-hattı ve ‘l-kitâbe*, Kahire: Dâru‘l-fadîle, 2010, 26; İbn Hişâm, *Muğni ‘l-lebîb*, 6/ 478; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu ‘d-dusûkî*, 3/ 415.

²³⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 478; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 415- 416.

²³⁸ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/ 479; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 416.

3.10. Masdariye Olan ما Edatının Hazfî

İbn Hişâm masdariye olan ما edatının bazen hazfe uğradığını savunmuştur. Ebu'l-Feth'in beytinin takdirinde de masdariye olan ما edatını hazfederek kullandığını açıklamıştır:

بَايَةِ يُقْدِمُونَ الْخَيْلَ شُعْنًا كَأَنَّ عَلَى سَنَابِكِهَا مُدَامًا

“Saki toynaklarında devamlı şarap varmışçasına (savaş kanı) atları dağınık bir şekilde öne sürmeniz yani savaşmanız deliliyle ...”²³⁹

Yani şu delille ki: Atları dağınık bir şekilde (ya da yeleleri dağınık bir şekilde) sanki toynaklarında şarap varmışçasına öne sürüyorsunuz, yani şiddetli bir şekilde savaşıyorsunuz ve çarpışıyorsunuz.

Bu sözün takdiri بَايَةِ ما يقدمون şeklinde masdariye olan ما edatının varlığıyladır. İbn Cinnî bu sözde آية kelimesinin masdara izafe edildiğini ve masdariye ما'sının ise hazfedildiğini söylemiştir. İbn Hişâm ise doğru olanın آية kelimesinin cümleye izafe edilmesi olduğunu söylemiştir.²⁴⁰

Sîbeveyhî'nin bir sözünde önceki beytin aksine ما edatı açık bir şekilde zikredilmiştir:

أَلَا مَنْ مَبْلُغٌ عَنِّي تَمِيمًا بَايَةِ ما تُحِبُّونَ الطَّعَامَا

“Yemeği sevdiğinizin alametini kim benden Temime ulaştırır?”

Sîbeveyhî bu sözünde zikrettiği ما edatının zaide olduğunu söylemiştir. İbn Hişâm ise doğru olanın ما edatının masdariye olduğunu söylemiştir. Cümledeki آية kelimesinin ise تحبون الطعاما cümlesine değil de masdara izafe edildiğini söylemiştir.²⁴¹

3. 11. Masdariye Olan كي Edatının Hazfî

İbn Hişâm masdariye olan كي edatının hazfedilmesi konusunda Ebû Saîd es-Sîrâfî'nin (v. 368) جُنْتُ لِتُكْرَمَنِي örneğinde masdariye olan كي edatının hazfedildiğini söylediğini aktarmıştır. Yani Sîrâfî bu örneğin takdirinin جُنْتُ

²³⁹ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/480; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/416.

²⁴⁰ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/480; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/416.

²⁴¹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/480; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/416.

لَكِي تَكْرَمِي şeklinde olduğunu söylemiştir. Cumhura göre ise bu örnekte bizzat أَنْ edatının hazfedilmiş olduğu görüşüdür. Çünkü أَنْ edatı masdariye konusunun temel unsurudur. Bu sebeple أَنْ edatı, hazfedilerek amel etme konusunda caiz olmaya daha önceliklidir.²⁴²

3. 12. İstisna Edatının Hazfî

İbn Hişâm istisna edatının tek başına hazfedildiğini caiz gören kimsenin olmadığını söylemektedir. Ancak Süheylî'nin (وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ) ayetinde istisna edatının müstesna ile birlikte hazfîni caiz görmüştür.²⁴³ Süheylî söz konusu olan (وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِيَّيَّ فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ) “Allah izin verirse demeden hiçbir şey için, “Şu işi yarın yapacağım” deme!”²⁴⁴ ayetin takdirinin إِلَّا فَإِنَّا إِلَّا te'vili üzerine olduğunu söylemiştir. Bu örnekte istisna edatı, müstesna ile birlikte hazfe uğramıştır ki kavlin hazfedilmesi yaygındır.²⁴⁵ İbn Hişâm bu örnek üzerinde doğru olan görüşün, istisnanın müferrağ olması gerektiği, müstesnanın ise masdar veya hal olarak itibar edilmesini söylemiştir. Bu görüş sonucunda ise takdir (إِلَّا قَوْلًا مَصْحُوبًا بِأَنْ يَشَاءَ اللَّهُ) şeklinde veya (إِلَّا مُتَلَبِّسًا بِأَنْ يَشَاءَ اللَّهُ) şeklinde olmaktadır.²⁴⁶

3. 13. Kaseme Hazırlayıcı Olan لَام Edatının Hazfî

İbn Hişâm kaseme hazırlayıcı olan لَام edatının bazen hazfe uğradığını söylemiştir ve bu olaya Kur'ân'dan istişhad getirmiştir:²⁴⁷

{وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ} “Şayet bu dediklerinden vazgeçmezlerse, böylece kâfir olanları elem verici bir azaba çarptırılacaklardır.”²⁴⁸

İbn Hişâm bu ayette gizli bir kasemin öncesinde hazırlayıcı lâm edatının hazfedildiğini söylemiştir. Sonuç olarak bu ayet لَمْ يَنْتَهُوا لَيَمَسَّنَّ şeklinde takdir edilmiş olup ayette bulunan لَيَمَسَّنَّ kelimesi ise hazfedilmiş kasemin cevabıdır.²⁴⁹

²⁴² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/481; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 3/417.

²⁴³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/481; ed-Dusûkî, a.g.e. , 417.

²⁴⁴ Kehf Suresi, 23-24.

²⁴⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/481-482; ed-Dusûkî, a.g.e. , 417-418.

²⁴⁶ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/482-483; ed-Dusûkî, a.g.e. , 418-419.

²⁴⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/484; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/419.

²⁴⁸ Mâide Suresi, 73.

²⁴⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/484; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/419.

{وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ} “Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah’a ortak koşmuş olursunuz.”²⁵⁰

Bu ayette de İbn Hişâm kasemin hazfedildiğini sonrasında da kaseme hazırlayıcı olan lâm edatının hazfedildiğini belirtmiştir. Bu ayetin takdiri ise {إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ} والله لئن أطعتموهم إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ şeklinde olmuştur. Ayette geçen {إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ} cümlesi gizlenmiş olan hazfedilmiş kasemin cevabıdır.²⁵¹

{قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ} Dediler ki: “ Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!”²⁵²

İbn Hişâm bu ayetin takdirinin {وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا} şeklinde olduğunu aktarmıştır. Yani kasem ve hazırlayıcı lâm edatı hazfedilmiştir. Hazfedilmiş kasemin cevabı konumunda olan {لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ} cümlesinde bulunan te’kid nûnu da kasem ile hazırlayıcı lâm edatının hazfedilmesine delil olmuştur.²⁵³

{وَالَا تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ} “Eğer beni bağışlamaz ve esirgemezsen, kaybedenlerden olurum!”²⁵⁴

Bu ayet az önce zikredilen ve kendisinden hazırlayıcı lâm edatının hazfedildiği ayetin tam tersidir. Yani bu ayette hem gizli bir kasem hem de hazif durumu yoktur. Ayette geçen أَكُنْ kelimesi de hazfedilmiş kasemin cevabı değil {وَالَا تَغْفِرْ لِي} cümlesindeki şartın cevabı olarak gelmiştir.²⁵⁵

3.14. Cer Harflerinin Hazfi

İbn Hişâm cer harflerinin hazfe uğradığı durumların çok olduğunu ifade etmiştir. Bu yerlerden bazılarını şu şekilde zikretmiştir:

1- Cer edatları أَنْ veya أَنَّ edatlarıyla birlikte geldiğinde hazfedilir. Mesela {يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا} Boyun eğmelerini sana bir iyilik yapmış gibi gösteriyorlar.²⁵⁶ Bu ayetin takdiri بِأَنْ أَسْلَمُوا şeklinde olmuş yani ayette cer harflerinden olan ب harfi hazfedilmiştir. Aynı ayetin devamında bulunan {بَلْ}

²⁵⁰ En‘âm Suresi, 121.

²⁵¹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 6/484-485; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-dusûkî*, 3/419.

²⁵² A‘râf Suresi, 23.

²⁵³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/485; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/419.

²⁵⁴ Hûd Suresi, 47.

²⁵⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/485; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/419.

²⁵⁶ Hucurât Suresi, 17.

{وَالَّذِي أَطْمَعُ} hazfedilmiştir. Ayetin takdiri de بِأَنْ هَدَيْكُمْ şeklinde ifade edilmiştir. “Hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum yine O’dur.”²⁵⁷ Bu ayette de أَنْ edatının önünde bulunan cer harflerinden فِي edatı hazfedilmiştir. Takdir ise فِي أَنْ يَغْفِرَ لِي şeklindedir. وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا {بُتُّنْ emelimiz rabbimizin bizi erdemliler topluluğuna dâhil etmesi olduğuna göre, Allah’a ve bize gelen gerçeğe niçin iman etmeyelim?”²⁵⁸ Bu ayetin takdiri de أَنْ يُدْخِلَنَا şeklindedir. وَأَنْ {أَيَعِدُكُمْ أَنْتُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَاباً وَعِظَافاً أَنْتُمْ وَلَا تَأْتِي السَّجَدَ لِلَّهِ} “O size, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken tekrar hayat alanına çıkarılacağınızı mı söylüyor?”²⁶⁰ Bu ayetin takdiri أَنْتُمْ إِذَا مِتُّمْ şeklindedir.²⁶¹

2- Cer edatları bazen أَنْ ve أَنْْ edatı dışında başka bir edatla olduğunda da hazfedilir.

{وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ} “Ay için de menziller belirledik; sonunda o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yıllanmış sapı gibi olur.”²⁶² Bu ayette هَا (ha) zamirinin beraberinde bulunan cer harfi hazfedilmiştir. Ayetin takdiri de قَدَرْنَا لَهُ şeklindedir.

{الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ} “Onlar, Allah yolundan alıkoyan ve onu eğip bükme isteyenlerdir; onlar ahireti de inkâr edenlerdir.”²⁶³ Bu ayetin takdiri هَا يَبْغُونَ şeklindedir. {إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ} “Bakın, bu şeytan ancak kendi

²⁵⁷ Şu‘arâ Suresi, 82.

²⁵⁸ Mâide Suresi, 84.

²⁵⁹ Cin Suresi, 18.

²⁶⁰ Mü‘minûn Suresi, 35.

²⁶¹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 6/485-486; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu’d-dusûkî*, 3/420.

²⁶² Yasin Suresi, 39.

²⁶³ A‘râf Suresi, 45.

yandaşlarını korkutur. Mümin iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."²⁶⁴
Bu ayetin takdiri ise بِخَوْفِكُمْ بِأُولِيَّائِهِ²⁶⁵ şeklindedir.

3- Bazen ise cer harfi hazfedilir ancak cer harfinin ameli kalır. Mesela أَصْبَحْتُ كَيْفَ şeklinde soru soran kişiye خَيْرِ عَافَاكَ اللهُ olarak cevap veren kişinin sözü bu kısımdandır. Nitekim bu cevabın takdiri خَيْرِ عَلَى أَصْبَحْتُ şeklindedir. Her ne kadar cer edatı hazfedilmiş olsa da yapmış olduğu cer ameli açık bir şekilde خَيْرِ kelimesinde kalmıştır. Aynı şekilde إِشْتَرَيْتَ بِكُمْ دِرْهَمٍ cümlesi de bu kısmın örneklerinden sayılmıştır. Bu örneğin takdiri بِكُمْ مِنْ دِرْهَمٍ şeklinde olduğu söylenmiştir. Halil, Sibeveyh ve bunlara tabi olan başka dilciler bu görüş üzerinedirler. Zeccac (v. 311) ise burada دِرْهَمٍ kelimesinin izafetten dolayı mecrur olduğunu söylemiştir.²⁶⁶ Bu durum yani âmilin hazfedilip amelinin kalma durumu bazen kasemde de gerçekleşir. Mesela اللَّهُ لَا فَعْلَنَ örneğinde olduğu gibi. Burada kasem hazfedilmiş olup ameli kalmıştır. Sonuç olarak bu örneğin takdiri اللَّهُ لَا فَعْلَنَ şeklindedir.²⁶⁷

3.15. أَنْ Edatının Hazfi

İbn Hişâm أَنْ edatının belirli yerlerde hazfe uğradığını ve bu belirli yerlerin 9 kısımdan oluştuğunu söylemiştir. Bu yerlerin 4 tanesinde أَنْ edatının hazfedilmesini vacip, geriye kalan 5 yerde hazfedilmesinin caiz olduğunu belirtmiştir.

Hazfedilmesi vacip olan yerler şunlardır: Olumsuzluk lâmindan sonra, حَتَّى edatından sonra, حَتَّى ve إِلَّا manasında olan أَوْ edatından sonra.

Hazfedilmesi caiz olan yerler ise şunlardır: Sebep bildiren lâm, كَيْ, fâ edatından sonra ve beraberlik bildiren vâv edatından sonra.²⁶⁸

Bu yerlerin dışında أَنْ edatının hazfedilmesi şaz olarak itibar görmüştür. Örnek: خُذِ اللَّصَّ قَبْلَ يَأْخُذَكَ (Hırsız seni tutmadan önce onu tut.) Bu örnekte أَنْ edatı hazfedilmiştir takdiriye قَبْلَ أَنْ يَأْخُذَكَ şeklindedir. Aynı bu örnekte olduğu

²⁶⁴ Âl-i İmrân Suresi, 175.

²⁶⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/486-487; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 3/420.

²⁶⁶ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/488.

²⁶⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/487-488; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/420.

²⁶⁸ ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/421.

gibi مُرُهُ يَخْفِرُهَا ve تَتَّبَعَهَا لَابُدَّ örneklerinde de اَنْ edatı hazfedilmiştir. Bu örneklerin takdiri de اَنْ يَخْفِرُهَا ve تَتَّبَعَهَا şeklindedir.

Sibeveyh şu beyitte de اَنْ edatının hazfedildiğini söylemiştir:

فَلَمْ أَرِ مِثْلَهَا خُبَاسَةً وَاحِدٍ وَنَهَنْتُ نَفْسِي بَعْدَ مَا كِدْتُ أَفْعَلُهُ

“Hiç kimsede buna benzer bir ganimet görmedim.

Tam onu alacakken kendimi engelledim.”

Sibeveyh bu beytin takdirinin اَفْعَلُهُ اَنْ ما كِدْتُ اَنْ şeklinde olduğunu söylemiştir. Müberred (v. 286) ise bu beyit hakkında şöyle demiştir: Aslı اَفْعَلُهَا şeklindedir. Sondaki elif hazfedilmiş ve he harfinin harekesi öncesinde bulunan lâm harfine nakledilmiştir. Lâam harfine nakledilen fetha elif harfinin cinsinden olduğu için, fethanın sondaki hazfedilen elife delalet etmesi için nakledilmiştir.²⁶⁹

İbn Hişâm bu sözün Sibeveyh’in sözünden daha doğru olduğunu söylemiştir. Çünkü Sibeveyh اَنْ edatını, açık bir şekilde gelmesinin uygun olmadığı yerde hazfetmiştir. Açıkça gelmesinin uygun olmadığı yer كَادَ’nin haberi olduğu zamandır. Her ne kadar كَادَ’nin haberine bazen اَنْ edatı girdirilse de bu azdır. Bu yerlerde اَنْ edatının gelişi az olmasına rağmen, Sibeveyh bu beytin takdirinde اَنْ edatının var olduğunu ve beyitte hazfedilip amelinin kaldığını söylemiştir. Oysaki اَنْ edatı hazfedilseydi ve fiil raf’ edilseydi durum daha kolay olurdu. Bu durum aynı zamanda kural dışı bir hareket de değildir.

اَنْ edatının hazfedilip, fiilin merfu‘ olarak gelebilmesinin delili şu örneklerdir: {قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ تُأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ} “De ki: “Ey cahiller! Bana Allah’tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz?””²⁷⁰ Bu ayetin takdiriye {وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ} “Yine onun delillerindendir ki size şimşegi gösteriyor.”²⁷¹ Bu ayetteki takdir اَنْ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ şeklindedir.

²⁶⁹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 6/489.

²⁷⁰ Zümer Suresi, 64.

²⁷¹ Rûm Suresi, 24.

Muayydı duyma görmeden daha hayırlıdır. Bu örneğin takdiri *أَنْ تَسْمَعَ* şeklinde olup *أَنْ* edatının aslında var olması üzerinedir.

Bu mesele Tarafe'nin şu beytinde daha fazla ön plana çıkmaktadır:

أَلَا أَيُّهَا ذَا الزَّاجِرِ أَحْضُرِ الْوَعَى وَأَنْ أَشْهَدَ اللَّذَاتِ هَلْ أَنْتَ مُخْلِدي؟

“Ey savaşa hazırlanmamı ve lezzetleri tatmamı kınayıcı

Sen mi beni ölümsüzleştireceksin?”

Bu beyitte *أَنْ* edatı *أَحْضُرُ* fiilinin başından hazfedilmiş ve fiil merfu‘ olmuştur. Sonuç olarak da beytin takdiri *أَنْ أَحْضُرَ* şeklinde olmuştur.²⁷²

3.16. Talep لام'ının Hazfi

İbn Hişâm bazılarına göre *قُلْ لَهُ يَفْعَلْ* gibi örneklerde talep lâminin hazfedildiğini söylemiştir. Bu örnekte muzari fiil olan *يَفْعَلْ* kelimesinin başından talep lâmı hazfedilmiştir. Takdiri ise *لِيَفْعَلْ* şeklindedir.

Talep lâminin hazfedilmesi hakkında şöyle bir kural öne sürülmüştür: Talep bildiren durumlardan sonra meczum muzari fiillerden talep lâmı hazfedilir. Talep lâminin hazfedilmesi konusunda cumhurun görüşü zaruret dışında hazif işleminin caiz olmadığı görüşüdür. Müberred lâmin hazfini şiirde bile engellemiştir. Kisâî (v. 189) ise kavî lafzından sonra talep lâminin hazfedilmesinin caiz olması görüşündedir.²⁷³

Yine şu ayetlerde talep lâminin hazfedilmesi konusunun örnekleri arasında zikredilmiştir: {قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ} “İman eden kullarıma söyle: namazlarını dosdoğru kılınlar...”²⁷⁴ Bu ayetin takdiri *لِيُقِيمُوا* şeklindedir. {وَقُلْ لِعِبَادِيَ يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} “Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler...”²⁷⁵ Bu ayetin takdiri de *لِيَقُولُوا* şeklindedir. Bu ayetlerde geçen fiiller için hazfedilmiş şartın cevabı ve talebin cevabı da denmiştir. Ancak kuvvetli bir görüş değildir.²⁷⁶

²⁷² İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/488-491; ed-Dusukî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/421-422.

²⁷³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/492.

²⁷⁴ İbrahim Suresi, 31.

²⁷⁵ İsrâ Suresi, 53.

²⁷⁶ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/492; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/ 422.

İbn Hişâm talep lâminin hazfedilmesi konusunda en doğru olanın şiirlere has kılınması olduğu görüşündedir. Şu şiirde olduğu gibi:

مُحَمَّدٌ تَقْدِرُ نَفْسُكَ كُلُّ نَفْسٍ إِذَا مَا خِفْتَ مِنْ أَمْرِ تَبَالٍ

“Ey Muhammed (sav)! Her can sana feda olsun.

Akibetinden endişe duyduğun her durumda.”

Bu beyitte de talep lâmı şiir zaruretinden dolayı hazfedilmekle beraber ameli fiilde kalmıştır. Sonuç olarak takdir لَتَقْدِرُ şeklinde olmuştur.²⁷⁷

3.17. Cevap لام'nın Hazfi

İbn Hişâm cevap lâminin hazfedilme durumunun üç yerde gerçekleştiğini söylemiştir. Bu yerleri şöyle açıklamıştır:

1- edatının cevabında gelen lâmin hazfedilmesi:

{لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ} “Dileseydik onu tuzlu yapardık. O halde şükretmeli değil misiniz?”²⁷⁸ Bu ayette لو edatının cevabı konumunda olan لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ kelimesinden cevap lâmı hazfedilmiştir. Ayetin takdiri de لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ şeklinde olmuştur. İbn Hişâm لو edatının cevabı mazi fiil olarak geldiğinde kendisinden cevap lâminin hazfedildiğini söylemiştir. Bu konudaki genel durumun ise lâmin sabit kalması olduğunu da eklemiştir.²⁷⁹

2- Kasemin cevabında gelen قد edatının başındaki lâmin hazfedilmesi: Bu durum kasem ile kasemin cevabı arasında uzun bir fasıl olduğu zaman gerçekleşir.

{قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا} “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir.”²⁸⁰ Bu ayetin takdiri قَدْ أَفْلَحَ şeklindedir. Bu ayet surenin ilk ayeti olan {وَالشَّمْسُ} kasem cümlesinin cevabı olmuştur. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi kasem cümlesiyle kasemin cevabı olan cümle arasında uzun bir fasıla olduğu için lâm edatı hazfedilmiştir.²⁸¹

²⁷⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/492; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 3/422.

²⁷⁸ Vâkıa Suresi, 70.

²⁷⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/511.

²⁸⁰ Şems Suresi, 9.

²⁸¹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/511; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/432.

3- Kasemin cevabı olarak gelen, nûn ile te'kid edilmiş muzari fiilin başında bulunan lâm edatının hazfedilmesi: Bu durum zaruret haline has kılınmıştır. ‘Amir b. Tufeyl’in (v. 11) sözü bu kısma örnek olmuştur:

وَقَتِيلٍ مُرَّةً أَتَّارَنَ فَإِنَّهُ فَرَعٌ، وَإِنَّ أَخَاكُمْ لَمْ يَنْتَارِ

“Murreyi öldüren den mutlaka intikam alacağım çünkü o sahipsizdir,

Zaten bu kardeşinizden intikam alınmaz.”²⁸²

Bu şiirde kasemin cevabı olarak gelen, nûn ile te'kid edilmiş muzari fiilin başında bulunan lâm edatı hazfedilmiştir. Şiirin takdiri وَ قَتِيلٍ مُرَّةً أَتَّارَنَ olarak açıklanmıştır.

3.18. Nidâ Harfinin Hazfî

İbn Hişâm bu konuda nidâ harfinden kastedilenin يا edatı olduğunu açıklamıştır. Sebep olarakta يا edatının konunun ana unsuru ve kullanımının çok oluşunu öne sürmüştür. Nidâ harfleri arasında en çok kullanılan nidâ edatı يا olduğu için onun dışındaki nidâ edatları hazfedilmez.²⁸³

Örnek: {أَيُّهُ النَّفْلَانِ} “Ey sorumluluk yüklenmiş iki varlık!”²⁸⁴ Bu ayetin takdiri يَا أَيُّهُ النَّفْلَانِ şeklindedir.

{يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا} “Yusuf! Sen bunu olmamış say.”²⁸⁵ Bu ayetin takdiri de يَا يُوسُفُ şeklindedir.

{أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ اللَّهِ إِيَّيْكُمْ رَسُولُ أَمِينٍ} “Ey Allah’ın kulları! Bana istediğimi verin, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim.”²⁸⁶ Bu ayette de takdir يَا عِبَادَ اللَّهِ şeklindedir.²⁸⁷

İbn Hişâm nidâ harfî olan يا edatının işaret isimleri ve cins isimlerinde hazfedilerek kullanılmasını şaz olarak yani kuraldışı, istisna bir kullanım

²⁸² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 6/512; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-dusûkî*, 3/432; Ebu'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: Dâru'l-me'arif, 1942, 364.

²⁸³ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/493.

²⁸⁴ Rahman Suresi, 31.

²⁸⁵ Yusuf Suresi, 29.

²⁸⁶ Duhân Suresi, 18.

²⁸⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/493; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/423.

olarak değerlendirmiştir.²⁸⁸ Kufeliler nidâ anında işaret isimlerinden nidâ harfi olan يا edatının hazfedilmesini caiz görmüşlerdir. Basralılar ise bu durumu yani يا edatının hazfedilmesini işaret isimlerinde engellemişlerdir.²⁸⁹

Örnek: أَصْبَحْ لَيْلُ (Ey gece sabah ol!) Bu örneğin takdiri لَيْلُ şeklindedir. Burada cins ismin öncesinde nidâ harflerinden يا edatı kuraldışı olarak hazfedilmiştir.

إِذَا هَمَلْتُ عَيْنِي لَهَا قَالَ صَاحِبِي بِمِثْلِكَ هَذَا لَوْعَةً وَغَرَامَ

“Gözüm onun için yaşardığı zaman

Arkadaşım dedi: Ey tutkun ve kara sevdalı! Aynı yaptığın gibidir.”

Bu beytin takdiri هَذَا şeklindedir. Burada ise işaret isminden önce nidâ harfi olan يا edatı şaz olarak hazfedilmiştir.

Bazı dilciler Mütenebbî'nin (v. 354) şu sözünde hatalı olduğunu ifade etmişlerdir:

هَذِي بَرَزْتُ لَنَا فَهَجْتُ رَسِيصًا ثُمَّ انْتَنَيْتُ وَمَا شَفَيْتِ نَسِيصًا

“Ey sevgimizi ortaya çıkarıp bizi hicveden!

Sonra yüz çevirdin ve az kalan canımıza şifa olmadın.”

Bu beytin takdiri هَذِي şeklindedir. Mütenebbî'nin hatalı olduğunu söyleyen kimseler, onun burada işaret ismi olan هَذِي lafzından önce nidâ harfi olan يا edatını hazfetmesinden dolayı hatalı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysaki Mütenebbî Kufelidir ve onlar işaret isimlerinden nidâ harfinin hazfedilmesini caiz görmüşlerdir.²⁹⁰ Bu örnek hakkında İbn Cinnî nidâ harfinin zarurete binaen hazfedildiğini söylemiştir.²⁹¹

Mütenebbî'yi hatalı gören kimseler bu beyit özelinde şöyle cevap verirler: Beyitte geçen işaret ismi olan هَذِي lafzı هَذِهِ الْبُرْزَةِ takdirinde olarak meful-u mutlaktır. Bu görüş Ma'arrî'nin çıkarımıdır. İbn Mâlik bu şekilde cevap verenleri yani Ma'arrî'nin bu çıkarımını reddetmiştir ve şöyle

²⁸⁸ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/493; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/423.

²⁸⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/493-494.

²⁹⁰ ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/424.

²⁹¹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/495.

demıştır: Mefûl-u mutlakın müşârun ileyh olabilmesi için sıfat alan bir mevsuf konumunda olması gerekir.

Örnek: ضَرَبْتُكَ ذَلِكَ الضَّرْبَ

İbn Mâlik böyle bir çıkarımda bulunmasına rağmen, kendi okumuş olduğu şu beyitte kendi çıkarımını reddetmiştir:

يَا عَمْرُو إِنَّكَ قَدْ مَلَيْتَ صَحَابَتِي وَصَحَابَتِيكَ إِخَالُ ذَاكَ قَلِيلُ

“Ey Amr! Sana olan dostluğumdan bıktın.

Düşüncelerimi seninle paylaştığım halde, bu arkadaşlar arasında azdır.”

Bu beyitte işaret isimlerinden olan ذَاكَ edatı kendisine sıfat almadan gelmiştir. Bu şekilde İbn Mâlik kendi çıkarımına ters düşmüştür.²⁹²

3.19. İstifham Hemzesinin Hazfı

İbn Hişâm istifham hemzesinin hazfedilmesini caiz görmüştür. Bu durumda istifham hemzesi ister أم (em) edatından önce gelmiş olsun ister öncesinde gelmiş olmasın hazfedilmesinin caiz olduğunu söylemiştir. Örneğin:

فَوَاللَّهِ مَا أَدْرِي، وَإِنْ كُنْتُ دَرِيًّا، بِسَبْعِ رَمِيْتُ الْجَمْرَ أَمْ بِثَمَانٍ؟

“Allah’a yemin olsun ki bilmiyorum, -bilsem bile-, Cemre’yi yedi mi attı yoksa sekiz mi?”

Bu şiirin takdiri أَبَسْبَعٍ şeklinde istifham hemzesinin hazfı üzerinedir. Bu takdirde istifham hemzesi أم (em) harfinden önce gelmiştir ve zarureten dolayı hazfedilmiştir.²⁹³

Başka bir beyitte ise istifham hemzesi أم (em) edatından önce gelmemesine rağmen hazfedilmiştir:

طَرَبْتُ وَمَا شَوْقًا إِلَى الْبَيْضِ أَطْرَبُ وَلَا لَعِبًا مِنِّي وَذُو الشَّيْبِ يَلْعَبُ

“Çok sevindim, sevincim güzel kadınlara özlemimden ve eğlenmemden dolayı değil. Saçları beyaz olan eğlenir mi?”

²⁹² İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/495-496; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/424.

²⁹³ İbn Hişâm, a.g.e. , 1/75-76; ed-Dusûkî, a.g.e. , 1/31-32.

Bu beyitteki takdir *أَوْ ذُو الشَّيْبِ يُلْعَبُ؟* şeklinde istifham hemzesinin hazfedilmesi şeklindedir.²⁹⁴

3.20. أن Edatının Hazfı

İbn Hişâm أن edatının manevi izafetten sonra ve nida edatından sonra geldiği durumlarda kelimedden hazfedildiğini savunmuştur. Mesela *يَا رَحْمَانُ* örneği *يَا الرَّحْمَانُ* şeklinde أن takısıyla okunmaz. Aynı zamanda bazı yerler vardır ki bu yerlerde أن edatı hazfedilmeden okunur:

1- Allah lafzından أن takısı hazfedilmez. *يَا اللَّهُ* örneğinde olduğu gibi.

2- Alıntılanmış cümlelerden أن takısı hazfedilmez. *يَا الرَّجُلُ قَائِمٌ* örneğinde olduğu gibi. Bu örnekte asıl olan أن takısının *الرَّجُلُ* kelimesinden hazfedilmesi ve *يَا رَجُلٌ قَائِمٌ* şeklinde okunmasıydı. Ancak bu durum hikâye edilmeden yani alıntı olarak aktarılmadan önce işitilen şeklidir. Alıntılanarak kullanıldığında یا edatından sonra ال takısının sabit olarak kalması caiz olmuştur.²⁹⁵

3- Müşebbeh bih olan isimden ال takısı hazfedilmez. *يَا الْخَلِيفَةُ هَيْبَةُ* örneğinde olduğu gibi. Burada nidâ harfi olan یا edatı hakikatte ال takısı dışındaki bir kelimeye girmiştir. Nitekim bu örneğin takdiri *يَا مِثْلَ الْخَلِيفَةِ فِي الْهَيْبَةِ* şeklindedir.²⁹⁶

أن takısı başında olmaksızın ve tenvinsiz olarak *عَلَيْكُمْ سَلَامٌ* dendiği işitilmiştir. Ahfeş burada أن edatının gizlenmiş olduğunu ve bu cümlede *السَّلَامُ عَلَيْكُمْ* ifadesinin kastedildiğini söylemiştir.

İbn Hişâm *عَلَيْكُمْ سَلَامٌ* cümlesinin takdirinde muzafun ileyhin var olduğunu ve bu cümlede ال edatının değil de muzafun ileyhin hazfedildiğini söylemiştir. Sonuç olarak cümlelerin takdirinin *اللَّهُ عَلَيْكُمْ سَلَامٌ* şeklinde olduğunu aktarmıştır.²⁹⁷

Ünlü dil âlimi Halil b. Ahmed, *مَا يَحْسُنُ بِالرَّجُلِ خَيْرٌ مِنْكَ أَنْ يَفْعَلَ كَذَا* cümlesinde ال edatının *خَيْرٍ* kelimesinden hazfedildiğini söylemiştir. Cümlelerin takdirinin ise *بِالرَّجُلِ الْأَخِيرِ* olduğunu söylemiştir. İbn Hişâm Halil'in bu takdirini

²⁹⁴ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 1/76; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 1/32.

²⁹⁵ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/508.

²⁹⁶ ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/431.

²⁹⁷ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/509.

reddetmiştir. Çünkü أَل edatı ism-i tafdili cer eden مِنْ edatıyla bir arada toplanmaz.

Ahfeş ise الرَّجُل kelimesinde bulunan أَل edatının zait olduğunu söylemiştir. İbn Hişâm, Ahfeş'in bu söylediğinin kıyasî olmadığını söyleyerek onu da reddetmiştir. Kıyasî olanın ise sıfatın mevsufuna uygun olması olduğunu söylemiştir.²⁹⁸

İbn Mâlik bahsi geçen cümlede خَيْر kelimesinin الرَّجُل lafzından bedel olduğunu söylemiştir. Bu cümlede ism-i tafdil olan خَيْر kelimesi müştaktır. İbn Hişâm müştak kelimelerin bedel olmalarının zayıf olduğunu ve bedellerin genel olarak câmid kelimelerle oluştuğunu söylemiştir. Böylelikle İbn Hişâm, İbn Mâlik'in ileri sürdüğü görüşü reddetmiştir.²⁹⁹

İbn Hişâm kendisi أَل edatının marife için değil de cins için olduğunu ve kendisine giren kelimenin de nekre hükmünde olduğunu, bu yüzden de sıfatının nekre olmasının uygun olduğunu söylemiştir. İbn Hişâm bu çıkarıma şu beyitle ulaşmıştır:

وَلَقَدْ أَمُرُّ عَلَى اللَّئِيمِ يَسُبُّنِي فَمَضَيْتُ ثُمَّتُ قُلْتُ لَا يَغْنِينِي

“Bana söven bir kınayıcının yanından geçiyordum.

Yanından geçtim ve benimle uğraşma dedim.”

Bu beyitte geçmiş olan اللَّئِيم kelimesinde bulunan أَل edatı cins içindir ve sonrasında gelen يَسُبُّنِي kelimesi ise onun sıfatı konumundadır.³⁰⁰

İbn Hişâm en-Nahvî hazfe uğrayan edatları yukarıda bahsedilen şekilde açıklamıştır. Bu edatların hazfedilmesi konusunda savunduğu veya itiraz ettiği görüşleri, bu edatların hazfı hakkında görüş bildiren âlimlerin ve dil ekollerinin görüşlerini ele alarak bu minvalde açıklamıştır.

²⁹⁸ İbn Hişâm, *Muğni 'l-lebîb*, 6/510; ed-Dusûkî, *Hâşiyetu 'd-dusûkî*, 3/431.

²⁹⁹ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/510; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/432.

³⁰⁰ İbn Hişâm, a.g.e. , 6/510; ed-Dusûkî, a.g.e. , 3/432.

SONUÇ

Dil âlimleri arasında nahiv ilminde önemli bir şahsiyet olan ve ömrünü Memlûkler dönemi hükümdârlığında ilimle geçiren İbn Hişâm en-Nahvî, Arap dili konularıyla ilgili eserlerinde ortaya koyduğu tespitler ve gramer konusunda yaptığı açıklamalar, nahiv ilmi açısından son derece önem arz eden meselelerdir. İbn Hişâm yaşadığı dönemin en önemli ilim merkezi olan Kâhire’de doğmuş, yaşamış ve vefat etmiştir.

İbn Hişâm’ın etrafında bulunanlar onun üstün zekâyâ ve kuvvetli hafızaya sahip olduğunu söylemiştir. Birçok dil âlimi onun ilim konusundaki başarısından dolayı övgü dolu yorumlarda bulunmuştur. Hatta İbn Hişâm’ı, nahiv ilminde en yetkin âlimlerden sayılan Sîbeveyh’le kıyaslayarak ondan daha yetkin olduğunu ifade ederek övgüde abartıya kaçacak şekilde yorum yapanlarda olmuştur.

Bu çalışmanın ilk bölümünde, yukarıda da bahsedildiği üzere yaşadığı dönemde bir çığır açmış mesabesinde ilmî konularda başarı gösteren ve geniş bir külliyyat oluşturacak kadar eser te’lif eden, Arap dili açısından önemli karakter olan İbn Hişâm en-Nahvî’nin yaşamı ve ilmî faaliyetlerinden bahsedilerek hakkında elde edilen bilgiler açıklanmıştır. O sahip olduğu kısa ömür sermayesinde birçok talebe yetiştirmiş ve çokça eser te’lif ederek İslâmî ilimler literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle onun eserlerinden kendisinde Arap dili hakkında birçok konuyu ve dalı barındıran, bu çalışmamızın içerik oluşumunda kendisi esas alınan *Muğni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e’ârîb* adlı eseri, hem yaşadığı dönemdeki hoca ve öğrencilerin yoğun ilgisini görmüş hem de günümüze kadar Arap dili alanı literatüründe kendisine başvurulmuş ve ilgi gösterilen eserlerden olmuştur.

İbn Hişâm eserlerinde i’rab hükümlerinden bahsederken bablarda yapılan tekrarları hazfetmiştir. Cümlelerde kastettiğini bazen tafsilatlı olarak açıklamış bazense kısa ve öz bir şekilde yani cümlede anlam karmaşası olmayacak şekilde açıklamıştır. İbn Hişâm’ın eserlerinde hazif olgusunu bir metot edinmiş gibi kullanması ve eserleri içerisinde kendisine ayrı bir başlık açarak bu konu üzerinde derinlemesine durmasına bakılarak, onun yoğun

olarak değindiği hazif meselesine olan hassasiyeti ve hazif meselesine verdiği önem aşikâr olmaktadır.

Eksilti anlamını ifade eden hazif terimi başta Arapça olmak üzere bütün dillerde önemli bir dil konusu olmuştur. Arap dili ve belâgat alanıyla ilgilenen âlimler, hazif konusuna eserlerinde yer vermişlerdir. Aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında hazif üslûbuna rastlanması, konunun ne kadar önem arz eden bir konu olduğunu anlatmaktadır. Hazif konusunun önem arz eden bir mesele oluşu gramer ilmi içerisinde yer almasından dolayıdır. Nitekim nahiv ilmi, doğrudan dilin üzerinde durarak, dilin doğru kullanılmasını, konuşma ve yazılarda kurala uygun olarak hareket edilmesini hedeflemektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Hazif konusu ele alınarak, kendisinin sözlükteki ve ilim alanındaki yeri hakkında bilgi edinme amacıyla araştırma yapıp aktarılmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuç itibariyle görülmektedir ki hazif kelimesinin ilk ve asıl anlamı atmak eylemi olmakla birlikte, bir şeyi kenarından koparmak, vurmak, kesip düzeltmek, güzel bir şekilde eşitlemek, süslemek, arındırmak, kesmek ve parçalamak eylemlerinin anlamlarını kendisinde barındırdığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu kelime fiil anlamı dışında özel bir isim olarak küçük koyun, küçük ördek, tulum, kırba ve erkek ismini ifade eden kalıplarda da kullanıldığı bilgilerine ulaşılmıştır. Bu bilgiler dışında hazif olgusunun kullanımındaki amaç ve sebeplerin ne olduğu konusunda sonuçlar elde edilerek çalışmanın içeriğine eklenmiştir.

Dil âlimleri konuşmalardan atılan cümle, kelime, harf ve harekelerin hepsini hazif terimiyle nitelendirmiştir. Hazif cümlede anlatılmak istenen meselenin anlaşılmasını kolaylaştırarak, bir nevi de az sözle çok manayı yani ifadeyi kısa ve öz bir şekilde aktarma görevinde bulunur. Hazif cümle içerisinde tellafuzu kolaylaştırarak ve cümleyi gereksiz uzatmalardan sakındırarak cümleye fayda sağlamaktadır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan üçüncü bölümde, edatların hazfinden bahsedilmiştir. Araştırma sonucunda konu hakkında İbn Hişâm'ın açıklamaları ve değerlendirmelerine ulaşılmış, İbn Hişâm'ın görüşlerini destekleyenlerin ve görüşlerini kabul etmeyenlerin ifadeleri aktarılmıştır.

Edatların hazfî konusunun çalışılmasındaki amaca bakıldığında, öncelikle gramer konularının iyice araştırılıp bilinmesi gereklidir ki bunun sonucunda Arap dilinin en önemli kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm en doğru şekilde anlaşılabilsin. Bilginin elde edilmesi sonucu Kur’ân ve Arapça metinlerde gramer hatalarının yapılmasından kaçınılması gereklidir. Gramer konuları içerisinde yer edinen hazif konusunun alt başlığı olan edatların hazfinin bilinmesi de gerek Kur’ân hakkında gerekse diğer arapça metinler üzerinde yapılacak olası hataların önüne geçecek bir kalkan mahiyetinde olacaktır.

Bu konuyu en kapsamlı şekilde İbn Hişâm en-Nahvî’nin ele alması hasebiyle de edatların hazfî bahsinin onun izinde işlenmesinin daha isabetli olması kanaatine varılmıştır. Edatların hazfinin özel olarak çalışılmasının önemi, çalışmanın içeriğinde açıkladığımız ve ele aldığımız örnekler arasından şu ayette de en iyi şekilde ortaya çıkmaktadır: { يٰۤاَيُّهَا اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوْا } “Allah (cc) yoldan çıkmamanız için size açıklıyor.” (Nisâ Suresi, 176)

İbn Hişâm eserinde bu ayet-i kerimede ۷ edatının hazfedildiğini söylemiştir. Ayetin takdirinin لئلا تَضِلُّوْا şeklinde olduğunu açıklamıştır.

Ayette de görüldüğü üzere edatların hazfî konusu hakkında bilgi sahibi olunmadığı takdirde bu ve bunun gibi örneklerde yanlış anlamalar ortaya çıkacaktır. Bu sebeple edatların hazfî hakkında bilgi sahibi olunması durumunda, gerek ayetlerde gerekse Arapça metinlerde kastedilen anlam ve cümledeki i’râb en doğru şekilde anlaşılacaktır. Sonuç itibarıyla yukarıda bahsedilen amaçlarda belirtilen hususlar dikkate alınarak edatların hazfî konusunda İbn Hişâm’ın görüşlerinin ne olduğu araştırılıp, elde edinilen bilgiler çalışmaya aktarılmıştır.

KAYNAKÇA

- AVD, Sâmî. *İbn Hişâm en-Nahvî*, Dımaşk: Dâru't-talas, 1987.
- BOLELLÎ, Nusrettin. *Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyâtı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- BULUT, Ali. *Belâgat Meânî- Beyân- Bedî'*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tâcu'l-luğati ve sıhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Beyrut: Dâru'l-İlmi lilmalâyîn, 1979.
- CEYYÂNÎ, Cemaluddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi. *Şerhu'l-kâfiyyeti 'ş-şâfiyye*, Mekke: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 1982.
- CÜRCÂNÎ, Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed en-Nahvî. *Delâilu'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir Ebû Fehr, Mısır: Mektebetü'l-hancî, 2008.
- CÜRCÂNÎ, Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed en-Nahvî. *Esrâru'l-belâgat*, ter. Zekeriya Çelik, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- DABBÎ, Ebu'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ el-Kûfî. *el-Mufaddaliyyât*, Kahire: Dâru'l-me'arif, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdusselam Muhammed Harun, 1942.
- DEMÂMÎNÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî. *Şerhu'd-demâmîni alê muğni'l-lebîb*, Beyrut: Müessesetu't-târîhi'l-'arabî, 2007.
- DEMİRAYAK, Kenan ve BAKIRCI, Selami. *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2019.
- DURMUŞ, İsmail, "Hazîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- DUSÛKÎ, Mustafa Muhammed. *Hâşiyetu'd-dusûkî 'ale muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'arîb*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1971.

- EBBÂH, Muhammed el-Muhtâr Veled. *Târihu'n-nahvi'l-'arabi fî'l-meşrik ve'l-mağrib*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2008.
- EBÛ BİŞR, 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb kitâbu sîbeveyh*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu'l-hâncî, 1988.
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hâyyân el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî, Riyad: Dâru kunûzi işbilyâ, 2022.
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hâyyân el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-darb min lisâni'l-'arab*, thk. Recep Osmân, Kahire: Matbaatu'l-medenî, 1998.
- EKİNCİ, Kutbettin. *Kur'an'da hazf* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 353898).
- EMÎR, Muhammed b. Muhammed. *Hâşiyetu'l-emîr alê muğni'l-lebîb*, Beyrut: Dâru ihyâi'l-kutubi'l-'arabiyye, 1918.
- ERDOĞAN, Abdulhakim. *Şerh ve muhtasar müellifi olarak İbn Hişâm en-Nahvî* (Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2021, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 668080).
- ESMER, Râcî el-Esmer. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi's-sarf*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1993.
- EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mısır: ed-Dâru'l-mısriyye, t.y.
- FAİZ, Ahmed. *İbn Hişâm ve "Evdahu'l-mesâlik" adlı eserindeki metodu*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 391876).
- FERÂHÎDÎ, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn muretteben 'alâ hurûfî'l-mu'cem*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003.

- FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- HAFÂCÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sa'id b. Sinân. *Sırru'l-fesâha*, Mısır: Mektebetu'l-hâncî, 1932.
- HALİL, Ahmet. *İbn Hişâm'a Göre Hazf* (Yüksek Lisans Tezi), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2023, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 778089).
- HAMÛDE, Tahir Süleyman. *Zâhiratu'l-hazf fî'd-dersi'l-luğavî*, İskenderiyye: ed-Dâru'l-câmi'iyye, 1998.
- HÂZİN, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl "Tefsîru'l-hâzin"*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2004
- HEREVÎ, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm. *Ğarîbu'l-hadîs*, Haydarabad: Matbaatu dâiretü'l-maârifî'l-osmâniyye, 1964.
- HULÛF, Muhammed Şahir. *Uslûbu'l-hazf fî'l-kur'âni'l-kerîm ve eseruhû fî'l-meânî ve'l-i'câz*, Amman: Dâru'l-fikr, 2009.
- İBN AKÎL, Bahâuddîn b. Akîl. *el-Musâid alê teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât, Mekke: Câmiatu Ummu'l-kurâ, 2010.
- İBN AKÎL, Bahâuddîn b. Akîl. *Şerhu ibni 'akîl alê elfîyyeti ibn mâlik*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2015.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali Neccâr, Kahire: Dâru'l-kutubi'l-misriyye, 1956.
- İBNÜ'L-ESÎR, Diyâuddîn. *el-Meseli's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâir*, Kahire: Dâru'n-nuhde, 2008.
- İBN HACER, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Askalânî. *ed-Dureru'l-kâmine fî 'ayâni'l-mieti's-sâmine*, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1993.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Haldûn. *Mukaddimetu ibn haldûn*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'arîb*, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1985.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî. *Evdahu'l-mesâlik ilê elfiyyeti İbn Mâlik*, Beyrut: Menşûrâtü'l-mektebeti'l-asriyye, t.y.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî. *el-Elğâzu'n-nahviyye*, thk. Muvaffak Fevzî el-Cebr, Kahire: Dâru'l-kutubi'l-'arabiyye, 1998.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm en-Nahvî el-Ensârî el-Mısırî. *Katru'n-nedâ ve bellu'sadê*, thk. Abdulcelil el-Attâr el-Bekrî, Mısır: Mektebetu Dâru'l-fecr, 2015.

İBN MÂLİK, Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Şerhu't-teshîl li ibn mâlik*, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevi el-Mahtûn, Mısır: Dâru Hicr, 1990.

İBN MANZÛR, Ebu'l-fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî. *Lisânu'l-'arab*, Kum: İran: Neşr'u edebi'l-havza, 1984.

İBNU'N-NÂZİM, Ebî Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Cemaluddîn Muhammed b. Mâlik. *Şerhu ibni'n-nâzım alê elfiyyeti ibni mâlik*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2000.

İBNU'N-NAKÎB, Şihâbuddîn Ahmed b. Lü'lü' eş-Şâfî el-Mısırî. *El-Minhatü's-seniyye fî şerhi'l-lemhati'l-bedriyye fî 'ilmi'l-arabiyye li'l-imâm ebî hayyân el-endelüsî*, thk. Yasemin Ahmed Allam, Amman: Dâru'l-feth li'dirâsât ve'n-neşr, 2023.

- İBN USFÛR, Ebu'l-Hasan Ali b. Mü'min b. Muhammed b. Ali el-İşbilî en-Nahvî. *Darâiru's-sî'r*, thk. Seyyid İbrahim Muhammed, Kahire: Dâru'l-endelüs, 1980.
- İBN YAÎŞ. *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, Halep: el-Mektebetu'l-'arabiyye, 1973.
- İMRUÛLKAYS, İmruûlkays b. Hucr. *Dîvânu imrii'l-kays*, thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-meârif, 1984.
- KAÇAR, Halil İbrahim. *Edebî Yönden Hazif Üslûbu (Eksilteli İfadeler)* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 110954).
- Kâhire Arap Dil Kurumu. *el-Mu'cemu'l-vasît*, Kahire: Mektebetu's-şurûki'd-düveliye, 2004.
- KAZVÎNÎ, Ebu'l-Meâlî Celâluddîn el-Hâtib Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî. *Telhîsu'l-miftâh*, İstanbul: Dâru Yâsîn, t.y.
- KAZVÎNÎ, Ebu'l-Meâlî Celâluddîn el-Hâtib Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî. *el-Îzâh li muhtasari telhîsi'l-miftâh*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn terâcimu musannifî'l-kutubi'l-'arabiyye*, Dimaşk, Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- KİRMÂNÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Yusuf. *Tahkîku'l-fevâidi'l-ğiyâsiyye*, Medine: Mektebetu'l-'ulûm ve'l-hikem, 2005.
- KUŞÇUOĞLU, Abdullah. "Hazf Kavramının Kur'ân ve Arab Dili Açısından Tahlili", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24:2, 2019, ss. 25-44.
- MAĞRİBÎ, Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Mu'tî b. Abdinnûr ez-Zevâvî. *ed-Durretu'l-elfiyye Elfîyyetu İbn Mu'tî fi'n-nahvi ve's-sarfî ve'l-hattî ve'l-kitâbe*, Kahire: Dâru'l-fadîle, 2010.
- MATLÛB, Ahmed. *Esâlib Belâğîyye*, Kuveyt: Vekâletu'-matbûât, 1980.

- MÜSLİM, Ebu'l-Hasan Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîh Müslim*, Riyad: Dâru Taybe, 2006.
- NEHR, Hâdî. *Şerhu'l-lemhati'l-bedriyye fî 'ilmi'l-lügati'l-arabiyye*, Amman: Dâru'l-yâzûrî'l-'ilmiyye, 2007.
- ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit. “Muğni'l-lebîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- ÖRAL, Celal. *İbn Hişâm el-Ensârî'nin Muğni'l-lebîb adlı eseri bağlamında şiirle istişhad* (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 732324).
- ÖZTÜRK, Uğur. *Arap Dilinde Hazf* (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 211268).
- SANCAK, Yusuf. İbn Hişâm el-Ensârî Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Gramerle İlgili Bazı Görüş ve Tercihleri Üzerine Bir Deneme, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, 1999, s. 201-218.
- SEKKÂKÎ, Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yusuf b. Ebû Bekir Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1987.
- SEKKÂKÎ, Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yusuf b. Ebû Bekir Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*, ter. Zekeriya Çelik, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- SELLER, Yusuf. Önde Gelen Bir Nahiv Âlimi Olarak İbn Hişâm ve el-Câmiu's-Sağîr Adlı Eseri, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2018, s. 97-117.
- SEMÂNÎNÎ, Ömer b. Sâbit. *Şerhu't-tasrîf*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1999.
- SUYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâluddîn. *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 'Îsâ el-bâbi el-halebî, Sayda: Lübnan, 1964.

- SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman. *Husnu'l-muhâdara fî târîhi mısır ve'l-kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrut: Dâru ihyâi'l-kutubi'l-'arabiyye, 1967.
- ŞARTÛNÎ, Muhammed Reşîd. *Mebâdiu'l-'arabiyye fî's-sarfî ve'n-nahv*, Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Yemenî. *el-Bedru't-tâli' bimehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife t.y.
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *el-Mutavvel şerhu telhîsi miftâhu'l-'ulûm*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1971.
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *el-Mutavvel şerhu telhîsi miftâhu'l-'ulûm*, ter. Zekeriya Çelik, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Muhtasaru'l-me'ânî*, Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 2016.
- TAĞRİBERDÎ, Yusuf b. Tağrıberdî b. Abdullâh ez-Zâhirî el-Hanefî. *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki mısır ve'l-kâhire*, Mısır: Vezzeratu's-sekâfe, 1963.
- TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Cemâluddin Yusuf b. Tağrıberdî. *el-Menhelu's-sâfî ve'l-mustevfî ba'de'l-vâfî, el-heyetu'l-mısriyye*, Kahire, 1984.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali. *Mevsû'ati keşşâfu istilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- TEKİN, Mahmut. Sibeveyh ile Ebu'l-Hasan el-Ahfeş Arasında İhtilaflı Olan Meseleler “İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebîb Adlı Eseri Bağlamında”, *İslâmî İlimler Dergisi*, S. 17/1, s. 69-86.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, 1996.

- TRABLÛSÎ, Tâhir b. Ahmed ez-Zâvî. *Tertîbü'l-kâmûsi'l-muhît 'alâ tarîkati'l-misbâhi'l-münîr ve esâsi'l-belâğa*, Dımaşk: Dâru'l-fikr, t.y.
- VELLEVÎ, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa el-İsyûbî. *Fethu'l-karîbi'l-mucîb fî şerhi kitâbi mudni'l-habîb mimmen yüvêlî muğni'l-lebîb*, Kahire: Dâru'l-furkân, 2012.
- YAIŞ, Yaîş b. Ali b. Yaîş. *Şerhu'l-mufasssal*, Mısır: İdâretu't-tibâ'ati'l-munîriyye, 2008.
- YİĞİT, İsmail. "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- ZEBİDÎ, Muhammed Murtaza el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Kuveyt: Matbaatu hukûmet-i Kuveyt, 1986.
- ZEMAŞERÎ, Ebu'l-kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1998.
- ZERKEŞÎ, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhan fî 'ulûmi'l-kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, Beyrut: Dâr'u-turâs, 2008.